

HITTE IN DE DELTA

AGENDA 2014-2018:
OPDRACHTGEVERSCHAP EN ONTWERP
IN EEN VERANDEREND KLIMAAT

ARCHITECTUUR
LOKAAL

ARCHITECTUUR LOKAAL

Hitte in de delta is de zesde editie van de landelijke manifestatie voor en over (publiek) opdrachtgeverschap en ontwerp, die Architectuur Lokaal traditiegetrouw vierjaarlijks organiseert in het jaar van de gemeenteraadsverkiezingen. Bestuurders, ontwerpers, kennisinstellingen, ambtenaren, ontwikkelaars en corporaties uit de voorhoede delen hun innovatieve ideeën met collega wethouders, raadsleden, gedeputeerden, dijkgraven en alle anderen die betrokken zijn bij opdrachtgeverschap en ontwerp in Nederland.

De manifestatie vond plaats op 28 november 2014 in de Tolhuistuin in Amsterdam.

Dit is een uitgave van

Architectuur Lokaal

Tussen de Bogen 18

1013 JB Amsterdam

www.arch-lokaal.nl

@ArchLokaal

www.ontwerpwedstrijden.nl

@architectuuropdrachten

Vormgeving

Woltera Niemeijer, CO3, www.co3.org

Fotografie

Monne Tuinhout

Afbeelding omslag

Wapenfeit Eindhoven in opdracht van Waterschap Aa en Maas

© Amsterdam, 2015

**stimulerings
fonds
creatieve
industrie**

Ministerie van Infrastructuur en Milieu

HITTE IN DE DELTA

OPDRACHTGEVERSCHAP EN ONTWERP IN EEN VERANDEREND KLIMAAT

28 NOVEMBER 2014 | TOLHUISTUIN | AMSTERDAM

(R)evolutie

FELIX ROTTENBERG VOORZITTER ARCHITECTUUR LOKAAL

Als over tien jaar de balans wordt opgemaakt van de effecten van de decentralisatie in Nederland, is er een reële kans dat de beoordeling positief uitslaat. Nederland heeft erg lang een centralistische bestuurscultuur gekend. De benoemde burgemeester is daar het toppunt van. Maar ook de sturing van het rijk, door geldstromen van departementen, zoals in het jargon heet, te 'oormerken'. Een term uit de veehouderij. Altijd als woorden uit een andere wereld veelvuldig gehanteerd worden is er iets loos. Denk aan het woord regie, een containerbegrip dat veel bestuurders inmiddels hanteren. Maar regisseurs van opera's en theatervoorstellingen kunnen door hun persoonlijkheid en verworven gezag maximale invloed hebben op het (muziek) theater dat ze maken, terwijl wethouders door stringente wetten en regels aan handen en voeten gebonden zijn.

Problemen die de komende jaren op het lokale bestuur afkomen zijn fascinerend. Tien jaar geleden was de klimaatproblematiek, de opwarming van de aarde, nog geen *issue* dat door fractievoorzitters bij de Algemene Beschouwingen tijdens de behandeling van de gemeentebegroting aan de orde werd gesteld. Nu zijn lokale opwekking van energie en het op grote schaal verduurzamen van sociale woningbouw en koopwoningen naar 'nul-op-de-meter-woningen', een onderdeel van de operatie stroomversnelling. Dit laat zien dat in een hoog tempo veranderingen worden doorgevoerd. Opvallend is dat kleine en informele organisaties de leiding op zich nemen. Zij hebben minder last van de bezwaren en hindermacht van officiële instanties. Zij weten uit ervaring dat experimenten en het lering trekken uit mislukkingen vaak slimme oplossingen nabij brengt. Zo werken architecten en stedenbouwers toch altijd? Zij kunnen daarbij putten uit een geweldig archief dat tienduizenden ontwerpen bevat van collega's die overal op de wereld actief zijn en hun kennis actief delen op internet. Het lokale bestuur is onder deze omstandigheden radicaal aan het veranderen. Op het eerste gezicht valt het minder op, maar wie goed kijkt wordt vrolijk: een *Grande Parade* van groene ondernemers en entrepreneurs, gemotiveerde projectontwikkelaars en vooral nieuwe generaties van ontwerpers en denkers bemoeit zich intensief met ruimtelijke vraagstukken die deel uitmaken van de ecologische uitdaging. Zij zetten de norm voor samenwerking. Door hun manier van opereren houden klassieke bestuurders van provincies, waterschappen en gemeenten niet langer hun kaarten voor de borst. Dat kan ook niet langer: de grote vragen die het beheer van landschap en natuur met zich meebrengen, binnen en buiten de stedelijke omgeving vergen inventiviteit en bijzondere bestuurskracht. Nederland heeft een unieke positie in de wereld omdat de Technische Universiteit Delft en de Universiteit van Wageningen kennis ontwikkelen die meteen in de Hollandse Delta kan worden toegepast. Wethouders en raadsleden die deze kennis niet integreren in hun beleid zal het spoedig te heet onder de voeten worden.

Felix Rottenberg

1.819 gemeentebestuurders

Op www.waaarodaaro.nl publiceert Architectuur Lokaal de profielen (en veel meer) van de Nederlandse bestuurders. De website bevat de profielen van alle wethouders, van de gedeputeerden ruimtelijke ordening en van de dijkgraven. Deze website is ontwikkeld om de activiteiten van nationaal architectuurbeleid inzichtelijk te maken voor iedereen.

www.waaarodaaro.nl

Hitte in de delta

Opdrachtgeverschap en ontwerp in een veranderend klimaat

CILLY JANSEN DIRECTEUR ARCHITECTUUR LOKAAL

Elke vier jaar, in het najaar na de gemeenteraadsverkiezingen, organiseert Architectuur Lokaal een landelijke manifestatie voor de nieuwe lokale bestuurders. We stellen alle betrokkenen bij de ruimtelijke inrichting van Nederland daarbij in de gelegenheid om elkaar in de nieuwe bestuurlijke context te ontmoeten en de agenda voor de komende jaren door te nemen.

De vorige manifestatie, *Bouwen op ambitie*, vond plaats in 2010, toen de economische crisis in volle hevigheid was doorgedrongen. "Dit doen we dus niet meer," zei de ontwikkelaar over het ontwerp voor een vrijstaand appartementengebouw. "Niemand gaat het bouwen, niemand gaat erin investeren en er zal ook niemand zijn die een appartement in dit gebouw zal kopen." Niemand keek op van deze resolute uitspraak. Want voor welk probleem was dit plan nu een oplossing?

Maar een antwoord op de vraag hoe het dan wel moest, kon nog niet worden gegeven.

Het is een illustratie van de omslag in het ontwerpen en bouwen in Nederland, die zich wel heel snel voltrok.

Sindsdien is er veel veranderd, in Nederland en daarbuiten; in zijn optimistische voorwoord schetst Felix Rottenberg een (r)evolutie. De manifestatie *Hitte in de delta* bood, evenals dit verslag van het programma, een uitsnede van actuele opgaven en soms verhitte discussies, waarin opdrachtgevers en ontwerpers in een gecompliceerde, internationale context nieuwe wegen zoeken om vorm te geven aan de Nederlandse bouwcultuur. De Nederlandse samenleving is op zoek naar een nieuw evenwicht tussen overheid en burgers, naar een nieuwe verhouding tussen centrale sturing en initiatief van onderaf, naar een omslag van aanbod gericht naar vraaggestuurd. Daarbij dient zich bij alle ruimtelijke opgaven het concrete vraagstuk aan van de problematiek van klimaat en energie. Deze uitgangspunten vormden de ingrediënten voor de manifestatie van *Hitte in de delta*.

Veel ruimte werd geboden aan initiatieven, ideeën en experimenten van nieuwe generaties geëngageerde ontwerpers, die de toekomst vindig tegemoet gaan. We zien de komende jaren uit naar intensieve samenwerking tussen bestuur en ontwerp, die essentieel is voor het oplossen van ruimtelijke vraagstukken. Architectuur Lokaal hoopt met zowel de manifestatie *Hitte in de Delta* als met de verslaglegging van de presentaties en discussies van deze bijeenkomst hieraan bij te dragen.

Architectuur Lokaal is het landelijke kenniscentrum voor cultureel opdrachtgeverschap en architectuurbeleid in Nederland. Sinds 1993 leggen wij vanuit een onafhankelijke positie verbindingen tussen partijen die bij de bouw betrokken zijn. Terugkerende thema's zijn de culturele betekenis van het opdrachtgeverschap en het belang van samenwerking tussen opdrachtgever en ontwerper.

Architectuur Lokaal beheert het Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden, dat uitschrijvers van aanbestedingen en prijsvragen behulpzaam is bij de selectie van ontwerpers en projectontwikkelaars. Met de lokale en regionale architectuurcentra in heel Nederland hebben we van oudsher een bijzondere relatie.

Cilly Jansen

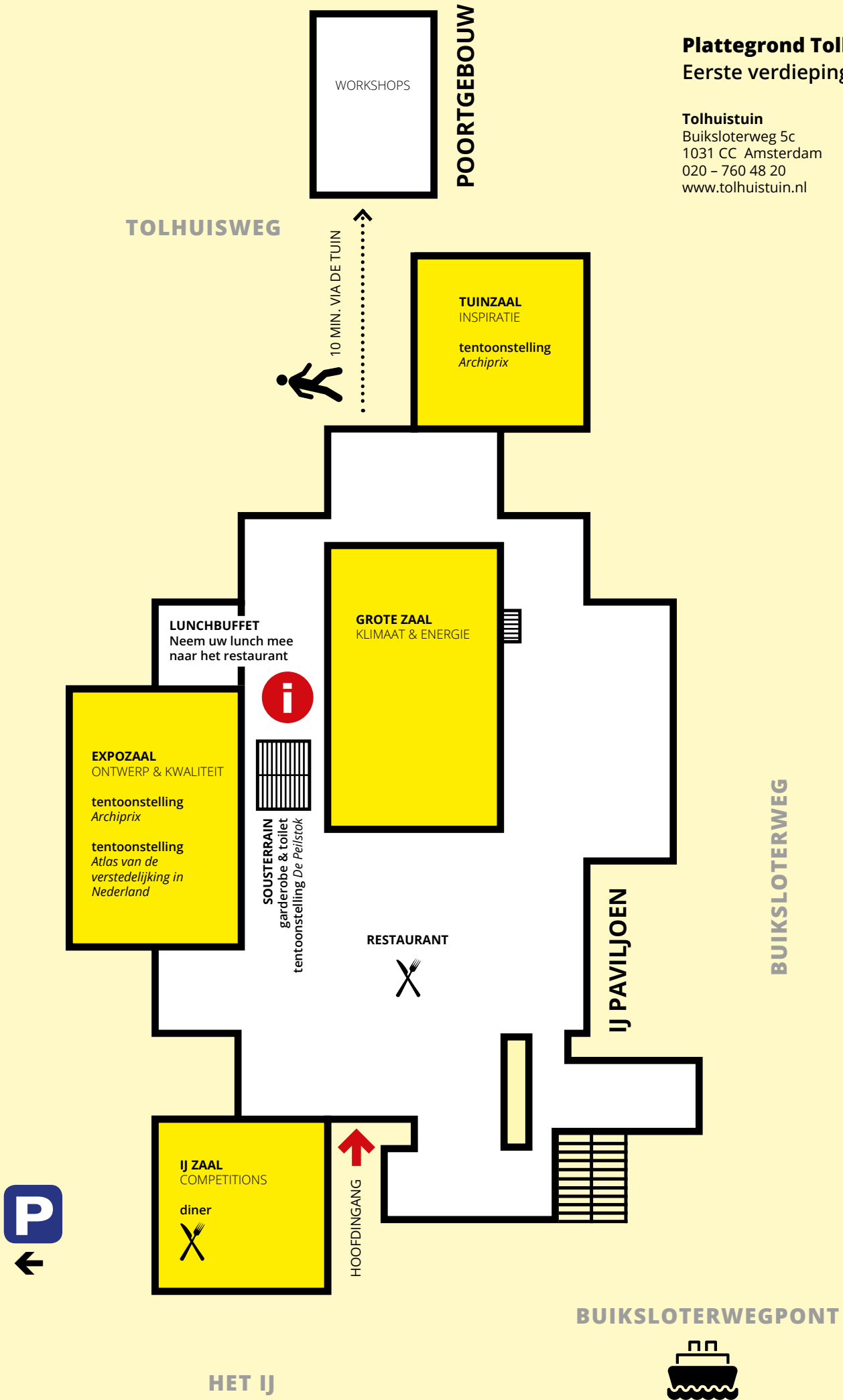

Plattegrond Tolhuistuin

Eerste verdieping

Tolhuistuin
Buiksloterweg 5c
1031 CC Amsterdam
020 - 760 48 20
www.tolhuistuin.nl

PROGRAMMA

HITTE IN DE DELTA | OPDRACHTGEVERSCHAP EN ONTWERP
IN EEN VERANDEREND KLIMAAT

28 NOVEMBER 2014 | TOLHUISTUIN | AMSTERDAM

P16 → Klimaat & energie → Grote zaal

P78 → Ontwerp & kwaliteit → Expozaal

P106 → Talent → IJ Paviljoen

P122 → Inspiratie → Tuinzaal

P138 → Competitions → IJ Zaal

P154 → Workshops → Poortgebouw

IJ PAVILJOEN
GROTE ZAAL
KLIMAAT & ENERGIE

IJ PAVILJOEN
EXPOZAAL
ONTWERP & KWALITEIT

09.00		ONTVANGST 9.00	ONTVANGST 9.00
09.45	KOFFIE & THEE	- Agenda Cilly Jansen directeur Architectuur Lokaal 9.45	
10.00		NAAR DE ZALEN 10.00	ZAAL OPEN 10.00
10.15		- Publiek opdrachtgeverschap in een veranderend klimaat 10.15 olv Felix Rottenberg - <i>Debat</i> Abdeluheh Choho wethouder Amsterdam (D66) Yves de Boer gedeputeerde Noord-Brabant (VVD) Tanja Klip dijkgraaf Waterschap Vallei en Veluwe (VVD)	- De nieuwe architect 10.15 olv Thijs Asselbergs architect, hoogleraar TU Delft Floris Alkemade architect, juryvoorzitter Archiprix 2014 Pieter Stoutjesdijk architect, EConnect Gerjan Streng The Cloud Collective
10.30			
10.45			
11.00		- Veranderingen in maakbaar Nederland olv Michelle Provoost 11.00 - <i>Atelier ZZ: Opdrachtgeverschap en omgevingsrecht</i> Cilly Jansen directeur Architectuur Lokaal, projectleider Atelier ZZ - <i>Dilemma's in het veen</i> Première van de film van Victor Vroegindeweij - <i>Resultaten onderzoek Ontwikkel/Ontwerpteam</i>	
11.15			
11.30	BIOLOGISCH LUNCHBUFFET	Wouter Vanstiphout voorzitter Ontwikkel/Ontwerpteam van Atelier ZZ, hoogleraar Ontwerp en Politiek TU Delft, Crimson bespreekt de onderzoeksresultaten met Frans Veltman wethouder Friese Meren (CDA), Jan Vente wethouder Bergambacht (SGP/CU), voorzitter Platform Slappe Bodem, i.a.v. Paula Kemp Ontwikkel/Ontwerpteam Atelier ZZ, Banning Advocaten en Nanne de Ru Ontwikkel/Ontwerpteam Atelier ZZ, The Berlage, Powerhouse Company - <i>Zwarte Zwanen: ontwerp in het omgevingsbeleid</i> Aanbieding tussen advies aan Hermen Borst ministerie IenM door Carel de Reus voorzitter Atelier ZZ	- De Q factor 11.30 olv Rients Dijkstra Rijksadviseur Infrastructuur en Stad Roeland van der Schaaf wethouder Groningen (PvdA) Han Hefting wethouder Beemster (Beemsterpolderpartij) Hans Konst gedeputeerde Friesland (PvdA) - Presentatie boek Ruimtelijke kwaliteitsteams en de Q-factor José van Campen & Sandra van Assen uitreiking 1 ^e exemplaar aan Tjeerd Dijkstra
11.45	het lunchbuffet is te vinden bij de infobalie		
12.00	neem uw lunch mee naar het restaurant	- De energieopgave olv Felix Rottenberg 12.30 - <i>Introductie op de energieopgave</i> Nikol Dietz directeur HNS Landschapsarchitecten - <i>Voorbeelden</i> Eric Frijters FABRIC, Future Urban Regions Brendan de Graaf Duurzame Energie Unie Texel - <i>Debat</i> Isabelle Diks wethouder Leeuwarden (GroenLinks) Rik van der Linden wethouder Dordrecht (CU/SGP) Nikol Dietz H+N+S Landschapsarchitecten	- Het Jaar van de Ruimte 2015 12.45 olv Indira van 't Klooster Architectuur Lokaal - <i>Dag van de Architectuur 2015</i> De architectuurcentra van Nederland & Hans Leeflang directeur Kennis, Innovatie en Strategie, ministerie IenM - <i>Toernee Atlas van de verstedelijking in Nederland</i> Jaap Evert Abrahamse Rijksdienst Cultureel erfgoed, ministerie OCW - <i>De Vinexmensen</i> Jaap Jan Berg INTI
12.15			
12.30			
12.45			
13.00			
13.15			
13.30			
13.45			
14.00		- Het Grote Klimaatdebat olv Felix Rottenberg 14.00 - <i>Wat is klimaat?</i> Peter Kuipers Munneke polair meteoroloog IMAU, weerman NOS - <i>Wat is het probleem?</i> Jan Brouwer ambassadeursteam Klimaatbestendige Stad - <i>Wat kan het ontwerp bijdragen aan de oplossing?</i> Henk Ovink Principal 'Rebuild by Design', Senior Advisor to Secretary Shaun Donovan, HUD / Hurricane Sandy Rebuilding Task Force USA	
14.15			
14.30	KOFFIE & THEE	- INTERMEZZO / DE PEILSTOK Jan Willem Goossen ministerie IenM, prijsuitreiking door Pier Vellinga hoogleraar Climate Change - <i>Praktijk</i> o.l.v. Isabelle Diks Pex Langenberg wethouder Rotterdam (D66) Paulus Jansen wethouder Utrecht (SP) Marleen Hermans hoogleraar Publiek Opdrachtgeverschap in de bouw TUD	
14.45			
15.00			
15.15			
15.30			
15.45			
16.00			
16.15		- INTERMEZZO / KLIMAAT IN DE BEELD Loek van Vliet fotografie	
16.30		- <i>Visie op de toekomst</i> Felix Rottenberg voorzitter Architectuur Lokaal Wim Kuijken Deltacommissaris	
16.45			
17.00	BORREL	BORREL IN HET RESTAURANT 17.00	BORREL IN HET RESTAURANT 17.00
18.00	DINER	DINER >> 18.00	DINER >> 18.00
19.00			
20.00			
20.30			

TALENT TENTOONSTELLING ARCHIPRIX 2014

IJ PAVILJOEN
TUINZAAL
INSPIRATIE

IJ PAVILJOEN
IJ ZAAL
COMPETITIONS

IJ PAVILJOEN
POORTGEBOUW
WORKSHOPS

ONTVANGST	9.00	ONTVANGST	9.00		09.30	
ZAAL OPEN	10.00	ZAAL OPEN	10.00		09.45	
<ul style="list-style-type: none"> - Rijk en ruimte Rients Dijkstra Rijksadviseur Infrastructuur en Stad Carolien Ligtenberg bureau ZWIRT - <i>Zoetwater</i> Wolbert van Dijk, Paul van Dijk, Joppe Veul Eric-Jan Pleijster LOLA - <i>Lokale voedselproductie</i> Minke Mulder, Claire Oude Aarninkhof Peter Leeuw Bureau 3515 - <i>Transformatie en behoud van energie</i> Dik Houben Powerhouse Company Marco van Zandwijk RUIJME OK - <i>Warmte en energie in de stad</i> Jeroen Atteveld & Dingeman Deijs Olv Klijn FABRIC - <i>Rainproof</i> Daniel Goedbloed Waternet Florian Boer & Dirk van Peijpe DE URBANISTEN <p>De presentaties vinden plaats van 10.15 tot 12.00 uur en worden herhaald van 12.15 tot 14.00 uur</p>	10.15	<ul style="list-style-type: none"> - 5th EU Procurement Day Cilly Jansen & Michel Geertse Architectuur Lokaal en Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerpwedstrijden Kompas Ontwikkelingscompetities Kompas naar Duurzaamheid Kompas DB io 	10.15		10.15	
		<ul style="list-style-type: none"> - Internationalization chaired by Matthijs Prins - <i>Presentation Library Birmingham (UK)</i> Francine Houben Mecanoo - <i>Conversation on commissioning and commissions abroad</i> Matthijs Prins & Francine Houben 	11.00	<ul style="list-style-type: none"> - Coöperatieve aanpak grote problemen Thijs Middeldorp Partizan Publik - Gebouwen printen in 3D? Martine de Wit DUS - Duurzame business modellen experience Daphne de Wit Dutch - Koffie proeven Kees Kraakman Uw koffiedienstverlener - Kunstloods Tom Jaspers 	11.00	11.00
		<ul style="list-style-type: none"> - Socially responsible procurement Alijd van Doorn Design&Construction Management TU Delft - <i>Renovation a.s.r. headquarters at Utrecht and New University Building at Amsterdam</i> Jeroen van Schooten Team V - <i>Conversation on the responsibility of architects</i> Alijd van Doorn & Jeroen van Schooten 			11.15	
		<ul style="list-style-type: none"> - Rijk en ruimte Rients Dijkstra Rijksadviseur Infrastructuur en Stad Carolien Ligtenberg bureau ZWIRT - <i>Zoetwater</i> Wolbert van Dijk, Paul van Dijk, Joppe Veul Eric-Jan Pleijster LOLA - <i>Lokale voedselproductie</i> Minke Mulder, Claire Oude Aarninkhof Peter Leeuw Bureau 3515 - <i>Transformatie en behoud van energie</i> Dik Houben Powerhouse Company Marco van Zandwijk RUIJME OK - <i>Warmte en energie in de stad</i> Jeroen Atteveld & Dingeman Deijs Olv Klijn FABRIC - <i>Rainproof</i> Daniel Goedbloed Waternet Florian Boer & Dirk van Peijpe DE URBANISTEN 		<ul style="list-style-type: none"> - Cityblogging Citybranding Citymaking Luc Harings ilovenoord - Sustainable placemaking Daryl Mulvihill DMAU - E-tech en sociale veranderingen Alexander Zeh Topika - Straatdinners, social engineering (in English) Jonas Groen & Anastasia Dimitriadou Bite-me 	12.30	12.30
		<ul style="list-style-type: none"> - Image building <i>Like / What works well in competition?</i> Michel Geertse - <i>Dislike / What goes wrong in the competitions?</i> Indira van 't Klooster - <i>Plovdiv Square, Bulgaria</i> Aneta Vasileva What A & Ljubo Georgiev One Architecture Week - <i>2016 to focus on Innovation, Architecture and Design in Scotland</i> Ian Gilzean Chief Architect in Scotland - <i>Mosques in Istanbul, Turkey</i> Arman Akdogan *IND [Inter.National.Design]* - <i>Competitions as political and creative tool</i> Debate chaired by Indira van 't Klooster & Andreas Vaa Bermann dAVB AS / Design without borders, Norway 	13.45		12.45	
		<ul style="list-style-type: none"> - TheFulcrum.eu Cilly Jansen Architectuur Lokaal Walter Menteth Walter Menteth Architects, Project CompassCIC, National Councillor at RIBA Russell Curtis RCKa Architects, Project Compass CIC, RIBA Construction Leadership Group Region London 	16.10		13.00	
					13.15	
					13.30	
					13.45	
					14.00	
					14.15	
					14.30	
					14.45	
					15.00	
					15.15	
					15.30	
					15.45	
					16.00	
					16.15	
					16.30	
					16.45	
BORREL IN HET RESTAURANT	17.00	DRINKS IN THE RESTAURANT	17.00	BORREL IN HET RESTAURANT	17.00	
DINER >>	18.00	DINERBUFFET	18.00	<< DINER	18.00	
					17.00	
					18.00	
					19.00	
					20.00	
					20.30	

Hitte in de delta is een manifestatie van: **LOKALE OVERHEID** Gemeente Almelo Wanda Roskam Gemeente Almere Albert Jong, Angelie Vrenken Gemeente Amsterdam Abdeluheb Choho *wethouder* Gemeente Amsterdam Stadsdeel Oost Marcel van Houten, Lia Mur Gemeente Beemster Han Hefting *wethouder* Gemeente Bergambacht Jan Vente *wethouder* Gemeente Bergeijk Jan de Greef, Matthijs Kuijken *wethouder* Gemeente Breda Harold van den Broek, Onno van der Heijden, Marnix Scholman, Ton Gjeltema Gemeente Delft Maartje Scholten Gemeente Den Haag Nicola Körnig, Lucas van der Velden Gemeente Friese Meren Frans Veltman *wethouder* Gemeente Groningen Roeland van der Schaaf *wethouder* Gemeente Hilversum Chris Vanderheyden *stadsbouwmeester* Gemeente Leeuwarden Betty Bannink, Isabelle Diks *wethouder* Wieger Postma Gemeente Leiden Maarten Schmitt *stadsstedenbouwer* Gemeente Midden-Delfland Govert van Oord *wethouder* Gemeente Oss Martin Hagreis Gemeente Purmerend Jan Boot Gemeente Rheden Karen Hoorn Gemeente Rotterdam Brechje Pronk, Pex Langenberg *wethouder* Gemeente Someren Leon van de Moosdijk *wethouder* Gemeente Utrecht Manon van der Wiel, Paulus Jansen *wethouder* Gemeente Velsen Sanne Duin, Ronald Vennik *wethouder* Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier Marieke Ritzema Provincie Friesland Hilde Kloosterziel, Hans Konst *gedeputeerde* Provincie Gelderland Riet Dumont Provincie Noord-Brabant Yves de Boer *gedeputeerde* Provincie Noord-Holland Ellen Klaus Provincie Utrecht Aart Kees Evers Waterschap De Dommel Tiny Arts Waterschap Reest en Wieden Wendy Dolstra Waterschap Rivierenland Bram van der Beek Waterschap Vallei en Veluwe Tanja Klip *dijkgraaf* **RIJKSOVERHEID** Deltacommissaris Wim Kuijken *deltacommissaris* Katja Portegies Ministerie BZK / College van Rijksadviseurs Riens Dijkstra *Rijksadviseur Infrastructuur en Stad* Mike Emmerik, Teun van den Ende, André Mol, Joline Snel Ministerie IenM Hermen Borst, Willem Jan Goossen, Hans ten Hoeve, Jaap Huisman, Hans Leeftang, Henk Ovink, Eline Toes, Tjaart Vos, Elien Wierenga, Ministerie OCW / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Jaap Evert Abrahamse **NATIONALE OVERHEID BUITENLAND** Scottish Government Ian Gilzean *Chief Architect Scotland* **ONTWERP** Architectenbureau De Twee Snoeken Maarten Willems Architectenbureau Dijkstra Tjeerd Dijkstra Bite me Anastasia Dimitriadou Bogaerds architecten en ingenieurs Ad Bogaerds Bosch Slabbers Paul van Dijk Brouhaus Jan Brouwer Bureau 3515 Peter Leeuw Bureau Berndsen Sabine Berndsen Bureau SWIRT Carolien Ligtenberg Buro MA.AN André van der Eijk The Cloud Collective Gerjan Streng Dingeman Deijs Architect Dingeman Deijs DMAU Daryl Mulvihill DUS architects Martine de Wit Dutch Jeroen Tensen, Daphne de Wit EConnect Pieter Stoutjesdijk FABRIC Eric Frijters, Olv Klijn Floris Alkemade Architect Floris Alkemade H+N+S Landscape Architects Joppe Veul, Nikol Dietz, Hank van Tilborg Heren 5 Jeroen Atteveld het instituut Johan Wagenaar IND Inter. National.Design Arman Akdogan JHK Architecten Peter Hagelaar de KunstLoods Tom Jaspers KuiperCompagnons Edyta Wisniewska Laraqui-Bringer-Architecture Marc Bringer, Ilham Laragui LOLA landscape architects Eric-Jan Pleijster Mecanoo architecten Francine Houben MTD Landschapsarchitecten Minke Mulder One ArchitectureWeek Ljubo Georgiev Onno Vlaanderen Architecten Onno Vlaanderen Partizan Publik Thijs Middeldorp Play the City Nicolas Klaus Powerhouse Company Dik Houben, Nanne de Ru Quist Wintermans Architekten Joost Brands Reitsma Stedebouw Miranda Reitsma Rijnboutt Bart van der Vossen RUA Rudy Uytenhaak Sandra van Assen Stedenbouw Sandra van Assen Studio Hans Lemmens Hans Lemmens Syb van Breda & Co Architects Syb van Breda Team V Architectuur Jeroen van Schooten Topika Alexander Zeh **DE URBANISTEN** Florian Boer, Dirk

van Peijpe **Verburg Hoogendijk Architecten** Thijs Verburg **What A** Aneta Vasileva
Wolbert van Dijk Landscape and Urbanism Wolbert van Dijk **ONDERZOEK,**
ONTWIKKELING, ADVIES **Advies en Ruimte** Fons Asselbergs **Van Arendonk**
stedelijke gebiedsontwikkeling Wiliëtte van Arendonk **Andersson Elffers**
Felix Lenny Vulperhorst Bureau Architectenregister Annemiek Rijckenberg
Ballast Nedam Egbert Broerse **Banning Advocaten** Paula Kemp **Beek &**
Kooiman Cultuurhistorie Marijke Beek **BELW Advies** Elma Schoenmaker **Buenk /**
Advies Omgevingsrecht Marc Buenk **Careldereus BV** Carel de Reus **Communicatie**
met Beleid Martin van 't Klooster **Crimson** Michelle Provoost **De Beuk**
Organisatieadvies Dorien de Wit **Dorp Stad en Land** Martijn Oosterhuis
Duurzame Energie Unie Texel Brendan de Graaf **Federatie Ruimtelijke Kwaliteit**
Flip ten Cate Gelders Genootschap Jan Wabeke **ilovenoord** Luc Harings **Inbo**
Josine van Gulik Instituut voor Bouwrecht Regina Koning **J.A. van Rossum BV** Hans
van Rossum **Mariana Idiarte Business Consultant** Mariana Idiarte **Mensenwerk**
Pia van Oord ORG-ID Roelof Westerhof **RUIMTE OK** Marco van Zandwijk **SITE urban**
development Steven Stolk **Tenderplan** Marco Michelotti **Twee bv** Henk van den
Broek **Uw koffiedienstverlener** Kees Kraakman **VITO** Filip Lefebre **Witteveen+Bos**
Tom van der Eng, Jeroen Radix Woord en Plaats José van Campen **WZNH adviseurs**
ruimtelijke kwaliteit Jef Mühren, Jeanny Mudde-Crezée **Van Eesterenmuseum**
Noud de Vreeze Waternet Maarten Claassen, Daniel Goedbloed, Paulien Hartog,
Louis van Parera **en** Hans van Brummen, Agnes Evers **ARCHITECTUURCENTRA**
ARCAM Amsterdam Yvonne Franquinet **Architectuur Informatiecentrum Alkmaar**
Ed Diepenmaat Architectuurcentrum Aorta Utrecht Eveline Paalvast **Architectuur-**
centrum BouwhuisApeldoorn Hans Menke **Architectuurcentrum Breda** Joris Klein
ARK Fryslân Lies Siegersma **CAST Tilburg** Henriette Sanders **FASadE Amersfoort**
Johanna van der Werff grAp Gouda Thijs van Hees **Kunstlinie Almere Flevoland**
Ans van Berkum Platform GRAS Groningen Peter Michiel Schaap **Podium voor**
Architectuur Haarlemmermeer en Schiphol Yvonne Lub **RAP Leiden** Josse Popma
Zwols Architectuur Podium Herman Reezigt **INSTELLINGEN** **Archiprix** Henk van
der Veen **Architectuur Lokaal** Maaike van Beusekom, Yves de Boer *bestuur*, Stef
Bogaerds, Charlotte ten Dijke *bestuur*, Isabelle Diks *bestuur*, Wendeline Dijkman,
Marleen van Dongen, Michel Geertse, Maarten van Hezik *bestuur*, Margot de Jager,
Cilly Jansen, Indira van 't Klooster, Tom Prins, Felix Rottenberg *voorzitter*, Thérèse
van Schie *bestuur*, Tanja van Slooten, Bram Talman, **BNA** Jutta Hinterleitner,
Nelleke van Thiel, Willem Hein Schenk *voorzitter* **Center for Central European**
Architecture Igor Kovačević, Yvette Vašourková **Czech Chamber of Architects**
Michal Fišer Project Compass CIC Russell Curtis, Walter Menteth **The Royal**
Incorporation of Architects in Scotland Neil Baxter, Iain Connelly **Stimuleringsfonds**
Creatieve Industrie Zineb Seghrouchni, Maarten Tas **OPLEIDINGEN** **Academie**
van Bouwkunst Amsterdam Arjan Klok **IMAU/NOS** Peter Kuipers **Munneke**
Professional Experience Programme Julietta Zanders **Rotterdamse Academie van**
Bouwkunst Chris van Langen **TU Delft** Thijs Asselbergs, Abram de Boer, Alijd van
Doorn, Marleen Hermans, Danielle Niederer, Matthijs Prins, Wouter Vanstiphout,
Felix van Zoest **Universiteit van Amsterdam** Piet van Wijk **Wageningen Universiteit**
Pier Vellinga MEDIA, FILM & FOTOGRAFIE **A10** New European Architecture
Bergplaats Jaap Jan Berg **Eva Kasbergen Fotografie** Eva Kasbergen **Groei & Bloei**
Ad Maarsse Hazazah Film & Photography Victor Vroegindewey **CO3 grafisch**
ontwerpers Irma Bannenbergh, Woltera Niemeijer **Kees Hagendijk Tekstproducties**
Kees Hagendijk **Loek van Vliet Fotografie** Loek van Vliet **Monne Tuinhout**
Fotografie Monne Tuinhout **Schipper** Kirsten Schipper **Studio-RO** Anne Luijten

KLIMAAT & ENERGIE

Grote zaal

Programma

09.30 Zaal open

09.45 >>> Agenda

Cilly Jansen directeur Architectuur Lokaal

10.15 **Publiek opdrachtgeverschap in een veranderend klimaat**

o.l.v. **Felix Rottenberg**

Debat

met **Abdeluheh Choho** wethouder Amsterdam (D66), **Yves de Boer** gedeputeerde provincie Noord-Brabant (VVD) en **Tanja Klip** dijkgraaf Waterschap Vallei en Veluwe (VVD)

11.00 **Veranderingen in maakbaar Nederland**

o.l.v. **Michelle Provoost** Ontwikkel/Ontwerpteam Atelier ZZ, Crimson

11.00 **Atelier ZZ, opdrachtgeverschap en omgevingsrecht**

Toelichting **Cilly Jansen**, directeur Architectuur Lokaal, projectleider Atelier ZZ

11.10 **Dilemma's in het veen**

première van de film van **Victor Vroegindewij**

11.35 **Resultaten onderzoek Ontwikkel/Ontwerpteam**

Wouter Vanstiphout voorzitter Ontwikkel/Ontwerpteam van Atelier ZZ, hoogleraar Ontwerp en Politiek TU Delft, Crimson, bespreekt de onderzoeksresultaten met **Frans Veltman** wethouder Friese Meren (CDA), **Jan Vente** wethouder Bergambacht (SGP/CU), voorzitter Platform Slappe Bodem, i.a.v. **Paula Kemp** Ontwikkel/Ontwerpteam Atelier ZZ, Banning Advocaten en **Nanne de Ru** Ontwikkel/Ontwerpteam Atelier ZZ, The Berlage, Powerhouse Company

12.15 **Zwarte Zwanen: ontwerp in het omgevingsbeleid**

Het tussenadvies van Atelier ZZ wordt aangeboden aan het ministerie van Infrastructuur en Milieu.

Hermen Borst hoofd Ruimtelijk Ontwerp en plv. directeur Ruimtelijke Ontwikkeling van het ministerie van Infrastructuur en Milieu, neemt het tussenadvies in ontvangst uit handen van **Carel de Reus**, voorzitter van Atelier ZZ

12.30 **De energieopgave**

o.l.v. **Felix Rottenberg**

12.30 **Introductie op de energieopgave**

Nikol Dietz H+N+S Landschapsarchitecten, medeauteur *Landschap en Energie*

12.45 **Praktijkvoorbeelden**

Eric Frijters FABRIC, Lector Future Urban Regions Nederlandse Academies van Bouwkunst
Brendan de Graaf Duurzame Energie Unie Texel

13.15

Debat

Met **Isabelle Diks** wethouder Leeuwarden (Groen Links), **Rik van der Linden** wethouder Dordrecht (CU/SGP) en **Nikol Dietz** H+N+S Landschapsarchitecten

14.00 **Het Grote Klimaatdebat**

o.l.v. **Felix Rottenberg**

14.00

Wat is klimaat?

Peter Kuipers Munneke polair meteoroloog IMAU, weerman NOS

Wat is het probleem?

Jan Brouwer ambassadeursteam Klimaatbestendige Stad, kwaliteitsteams Ruimte voor de Rivier

Wat kan ontwerp bijdragen aan oplossingen?

Henk Ovink Principal Rebuild by Design, Senior Advisor to Secretary Shaun Donovan, HUD / Hurricane Sandy Rebuilding Task Force USA

15.00

Intermezzo: De Peilstok

Willem Jan Goossen programmamanager Ruimtelijke Adaptatie ministerie Infrastructuur en Milieu. De Peilstok wordt uitgereikt door **Pier Vellinga** hoogleraar Climate Change en voorzitter Kennis voor Klimaat

15.15

Voorbeelden uit de praktijk

o.l.v. **Isabelle Diks**, wethouder Leeuwarden (Groen Links)

Gesprek

met **Pex Langenberg** wethouder Rotterdam (D66), **Paulus Jansen** wethouder Utrecht (SP) en **Marleen Hermans** hoogleraar Publiek Opdrachtgeverschap in de Bouw TU Delft

16.15

Intermezzo: Klimaat in beeld

Loek van Vliet fotograaf

16.30

Visie op de toekomst

Felix Rottenberg in gesprek met **Wim Kuijken** Deltacommissaris

17.00 <<< Borrel in het restaurant

18.00 <<< Dinerbuffet in de IJ Zaal

Foto: Edwin van Zandvoort (Photo-Prestige)

WETHOUDERSENQUÊTE 2014

Woningbouw is de bela

In maart 2014 vonden de gemeenteraadsverkiezingen plaats. Vlak voor deze verkiezingen heeft Architectuur Lokaal traditiegetrouw de verantwoordelijke wethouders aan het woord gelaten over het ruimtelijk kwaliteitsbeleid in hun gemeenten. In een enquête beoordelen de wethouders hun ervaringen in de afgelopen raadsperiode en geven zij hun verwachtingen voor toekomstige beleidsopgaven. Het huidige onderzoek is een vervolg op vergelijkbare onderzoeken in 2002, 2006 en 2010, waardoor het mogelijk is om het lokale kwaliteitsbeleid op langere termijn te volgen en te evalueren. Aan het onderzoek van 2014 hebben op de kop af 100 wethouders meegedaan. Het onderzoek van Architectuur Lokaal is uitgevoerd in samenwerking met VNG en TNS NIPO en te downloaden via arch-lokaal.nl/publicaties

De landelijke enquête waarin wethouders ruimtelijke ontwikkeling terugblikken op de bestuursperiode 2010-2014 wijst uit dat meer dan de helft van de gemeenten heeft moeten afboeken. De uitvoering van het ruimtelijk beleid is door de economische crisis sterk belemmerd: in vrijwel alle gemeenten (81%) zijn bouwprojecten in de afgelopen raadsperiode vertraagd en in 42% van de gemeenten zijn projecten zelfs stopgezet. Het afboeken op onroerend goed is in 57% van de gemeenten aan de orde geweest en het zoeken naar nieuwe financieringsvormen zorgde in 32% van de gemeenten voor vertraging. Desalniettemin gaat de politieke discussie binnen het College het vaakst over gebiedsontwikkeling, buitengebied en grondbeleid. Woningbouw wordt het vaakst genoemd als belangrijkste ruimtelijke opgave voor de komende raadsperiode (33%). CDA- en VVD-wethouders vinden het eigen beleid bovengemiddeld beter (resp. 60% en 57%) dan in andere gemeenten; bij de PvdA-wethouders is dat 39%; de lokale

partijen zijn er het minst van overtuigd dat het eigen beleid beter is (24%).

In beleidsvorming en -uitvoering zetten gemeenten sterk in zetten op klimaatbestendig bouwen. De uitwerking richt zich in het bijzonder op 'bouw en stedelijke ontwikkeling' (in 56% van de gemeenten), daarna volgen 'openbare ruimte en groen' (44%), 'infrastructuur' (28%), 'stedelijk water' (25%).

Klimaatbestendig bouwen slaat aan op lokaal niveau, al gebeurt dat betrekkelijk onafhankelijk van landelijke beleidsinitiatieven. Zo blijken twee op de drie wethouders niet bekend te zijn met het nationale Deltaprogramma Klimaatbestendige Stad.

Media berichten vaak over bestuurders die de rit niet uitzitten en de huiver die daardoor ontstaat om een positie in het openbaar bestuur te ambiëren. Dit afbreukrisico blijkt al met al mee te vallen: 86% van de wethouders heeft de volle raadsperiode vanaf 2010 in het gemeentebestuur gezeten en 37% van de wethouders zelfs acht jaar of langer.

Hans van Rossum

ngrijkste lokale opgave

Wethouders associëren ruimtelijk kwaliteit in hoofdzaak met 'leefbaarheid', met 'plano-logische kwaliteit' en met 'openbare ruimte'. De weg om die kwaliteit te bereiken wordt gevonden met behulp van beeldkwaliteitsplannen (85 % van de gemeenten), bewonersparticipatie (56%) en informatiebijeenkomsten (23%). Over de effectiviteit van de toegepaste instrumenten bestaat wel twijfel bij een deel van de wethouders. Het is wel verrassend en misschien ook wel zorgelijk dat 30% van de wethouders die veelvuldig het beeldkwaliteitsplan als instrument gebruiken, niet positief oordelen over de doeltreffendheid. De wethouders die meer inhoudelijk gerichte kwaliteitsinstrumenten toepassen vinden de instrumenten ook vaker effectief: supervisor of Q-team (100% effectief), stadsarchitect (100% effectief), prijsvragen (100% effectief) ontwerp-ateliers (82% effectief).

Decentralisatie heeft voor het ruimtelijk beleid vooral gevolgen op inhoudelijk vlak, meent 28% van de wethouders. Een kwart ziet voornamelijk gevolgen op het procedurele vlak. Eén op de vijf wethouders meent dat de huidige decentralisatie geen gevolgen heeft voor het ruimtelijk beleid in de gemeente. Een grotere belemmering vinden ze wet- en regelgeving (66%), gevolgd door bezwaarprocedures (64%) en de afstemming met de provincie; die vormt voor 46% van de wethouders een obstakel. Dat de band tussen cultuur, architectuur en ruimtelijke ordening steeds zwakker wordt onder druk van economische en juridische doelen wordt ook duidelijk. Er is niet één wethouder die aangeeft dat een directe relatie bestaat tussen de portefeuilles ruimtelijk beleid en kunst en cultuur. En slechts vier van de 100 wethouders weten wat ontwerpend onderzoek is.

WETHOUDERS OVER KLIMAATBESTENDIG BOUWEN

Eén op de zeven Nederlandse wethouders ruimtelijke ordening vindt klimaatbestendigheid voor de bouw en stedelijke ontwikkeling heel belangrijk. Woningbouw, duurzaamheid, energie en zonnepanelen worden genoemd als concrete projecten die vallen onder klimaatbestendig bouwen. Met het Deltaprogramma

Klimaatbestendige Stad wil het kabinet door ruimtelijke maatregelen de gevolgen van wateroverlast, droogte en hitte tegengaan. Het Deltaprogramma is erop gericht ervoor te zorgen dat de huidige en volgende generaties veilig zijn tegen het water en dat er de komende eeuw genoeg zoet water is. Echter slechts een derde

van al deze wethouders ruimtelijke ordening kent het Deltaprogramma De Klimaatbestendige Stad. Van de wethouders die het Deltaprogramma kennen geeft meer dan driekwart aan het programma belangrijk te vinden voor lokaal beleid.

Wat vinden de wethouders van Nederland?

82% positief over
ontwerpateliers

66% is niet bekend
met het Deltaprogramma
Klimaatbestendige Stad

85% werkt met
beeldkwaliteitplannen,
30% van hen vindt het
geen doeltreffende planvorm

40% vindt afstemming
met de provincie
een obstakel

100% vindt Q teams,
stadsarchitecten en
prijsvragen effectief

56% werkt met
bewonersparticipatie

De gemiddelde wethouder van Nederland, beeldcompilatie van alle Nederlandse wethouders, afbeelding Autobahn

partijprogramma (69%). Ruimtelijke ontwikkeling is dan ook een politiek beladen thema dat per half jaar minimaal 5 keer op de agenda heeft gestaan (85% in het college, 68% in de raad). De discussie betrof vooral gebiedsontwikkeling (52%) en buitengebied (46%), maar ook grondbeleid (30%) en welstand (24%) hebben de aandacht.

Alle onderwerpen hebben een sterk lokale en regionale context, met Europa (2%) en het Rijk (3%) wordt zelden samengewerkt. Met provincie (83%), de regio (77%) en andere gemeenten (58%) des te meer. Waterschappen blijven een beetje achter (40%). De participatieve samenwerking is duidelijk zichtbaar: 89% van de wethouders heeft veelvuldig contact met burgers en particuliere initiatiefnemers. En dat is net zo veel als met projectontwikkelaars. Nog altijd 29% werkt regelmatig samen met beleggers. Toch heeft onze wethouder niet het idee dat hij de afgelopen vier jaar met nieuwe initiatief-

Profiel van De Nederlandse Wethouder ontleend aan de wethoudersenquete 2014

De wethouder 2010-2014 is een man, en lid van het CDA, VVD of PvdA in een middelgrote gemeenten tussen de 20.000 en 50.000 inwoners. Laten we zeggen: Aalsmeer, De Bilt, Goeree-Overflakkee, maar de kans is het grootst dat dit een gemeente in Noord-Brabant of Limburg is. Hij is sinds 4 jaar in functie (35%), soms al sinds 2006 (28%). 3% is pas een jaar wethouder, 7% al voor 2000.

Voor hij wethouder werd, was hij in dienst van de overheid (33%) of in de dienstensector (23%), zoals advocatuur of ict-sector. Hij stelt zich bij voorkeur faciliterend op (42%), maar indien de situatie daarom vraagt ook sturend (29%) en initiërend (25%). Opvallend is dat de wethouder geen controlerende taak voor de gemeente ziet weggelegd als publiek opdrachtgever (slechts 2%). De vakgebieden waar hij vanuit zijn portefeuille het meest mee te maken heeft zijn Woningbouw (43%) en Verkeer en Vervoer (38%). Ook met Economische zaken en inkoop werkt hij veel samen (38%), maar niet met Cultuur. Hij voert zijn werkt uit in sterke relatie tot het

nemers te maken heeft gehad (70%). Is voor hem de werkelijkheid echt niet veranderd, heeft alle nieuwe energie rond *bottom-up* en tijdelijkheid hem niet bereikt? Of doelt hij met de contacten met burgers vooral op de bezwaarprocedures waar hij zo'n last van heeft (64%)?

Overleg over ruimtelijke kwaliteit vindt vrijwel uitsluitend plaats via welstandsbeleid, bij voorkeur vroeg in het proces (34%). Misschien is het daarom dat decentralisatie van overheids-taken naar de gemeente vooral inhoudelijk wordt gevoeld (28%)?

Een belangrijke focus heeft hij voor klimaat. 72% geeft aan dat klimaatbestendigheid een rol speelt bij planontwikkeling in de gemeente. Gemeten naar de vier thema's in het Delta-programma is de aandacht als volgt verdeeld: Bouw en Stedelijke Ontwikkeling (56%), Openbare Ruimte en Groen (44%), Infrastructuur (28%) en Stedelijk Water (25%). Toch kent maar 33% het Deltaprogramma als zodanig! →

→ Heeft hij last gehad van de crisis? Jazeker, zijn plannen lopen vertraging op (81%), hij moet afboeken (57%), projecten worden stopgezet (42%) en hij ondervindt problemen met leegstand (31%). Aan de positieve kant merkt hij dat er nieuwe financieringsconstructies denkbaar zijn (32%). Behalve in de kleine gemeenten (tot 20.000 inwoners), daar is leegstand en afboeken geen issue.

Waar denkt de wethouder aan als bepalende factoren bij ruimtelijke kwaliteit? Niet aan ambitie (2%) en niet aan schoonheid (7%). Wel aan leefbaarheid (46%), planologische kwaliteit (39%) en toekomstbestendigheid (28%). Zijn grootste zorg voor de toekomst zit in woningbouw (33%), centrumvernieuwing (26%), buitengebied (25%) en winkelgebieden (23%).

Om ruimtelijke kwaliteit te bereiken, vertrouwt hij vooral op het beeldkwaliteitplan (85%), op inspraak en op informatie (79%). Slechts 1% raadpleegt een architectuurplatform, 3% gaat te rade bij andere gemeenten, 5% organiseert een prijsvraag, 9% vertrouwt op best practices en 17% organiseert een ontwerp-atelier. Maar als hij dit tóch doet, is hij altijd positief over de uitkomsten ervan. Misschien daarom dat ruimtelijke beleid op een gedeelde eerste plaats staat als expertise waar hij graag meer kennis van had gehad! Het andere is marktkennis (beide 33%).

Zwarte Zwanen: ontwerp in het omgevingsbeleid

Atelier ZZ is genoemd naar het populaire boek van Nassim Taleb, een Amerikaanse auteur en voormalig derivatenhandelaar van Libanese afkomst. In *The Black Swan: The impact of the highly improbable* (2007) schrijft hij over de tegenstelling tussen de manier waarop wij nog steeds toekomstvoorspellingen maken op basis van het extrapoleren op basis van bestaande patronen, terwijl we kunnen vaststellen dat de geschiedenis steeds meer bepaald wordt door volstrekt onvoorspelbare en onvoorspelde gebeurtenissen en ontwikkelingen, de zogenaamde *outliers*.

Atelier ZZ heeft deze enigszins exotische referentie opgenomen in haar titel, om aan te geven dat we een periode ingaan met de Nederlandse ruimtelijke ordening waarin we ons meer en meer zullen moeten openstellen voor het onverwachte, het onvoorspelbare en dus voor het onvoorspelde. Daarmee laten we een periode achter ons waarin we met enig succes de onvoorspelbaarheid van ontwikkelingen telkens wisten te bezweren of althans te absorberen, met een uitermate gesofisticeerd en uitgebreid planningsstelsel.

Atelier ZZ is een initiatief van Architectuur Lokaal, als een van de *lead partners* bij de uitvoering van *Werken aan ontwerpkracht, Actieagenda architectuur en ruimtelijk ontwerp 2013-2016* (AAARO), een gezamenlijke uitgave van vijf van de elf ministeries. De AAARO zet in op de versterking van ontwerpkracht en -kwaliteit bij regionale en lokale overheden, ontwerpers, marktpartijen en particulieren.

De nieuwe Omgevingswet, die regels voor ruimtelijke projecten vereenvoudigt en bundelt, is bij uitstek een maatregel die toont hoe je in die complexe samenleving rust en ruimte kunt creëren. De wet, die in 2018 ingevoerd moet worden, integreert 15 bestaande wetten en delen van 8 andere wetten, die nu nog binnen het ruimtelijke ordeningsproces

doorlopen moeten worden. De huidige *mer à boire* aan regelingen leidt tot veel verlies aan tijd en geld. Door alles onder te brengen in één wet en één procedure vindt er een enorme efficiëntieslag plaats.

Het Ministerie van Infrastructuur en Milieu heeft Architectuur Lokaal opdracht gegeven in het kader van het programma *Opdrachtgeverschap en Omgevingsrecht* te onderzoeken welke invloed de Omgevingswet heeft op opdrachtgevers en ontwerpende disciplines: welke kansen biedt de nieuwe wet, ontstaan er belemmeringen, komen jonge startende ontwerpers er mee weg en welke innovaties worden ermee opgeroepen of op voorhand onmogelijk gemaakt.

Een tweetal werkgroepen, het Voorbeeldenteam en het Ontwikkel/Ontwerpteam, heeft de afgelopen jaren intensief de genoemde thema's geprobeerd te doorgronden. Dat deden ze niet exclusief. Via alle beschikbare nieuwe media is de dialoog gezocht met het veld en de burgers van ons land. Maar ook op de meer traditionele manieren van congressen, publicaties en thematische bijeenkomsten werd de confrontatie gezocht.

Het geheel wordt mild maar vastberaden aangestuurd door het Begeleidingsteam. Dit team zal enerzijds het hele logistieke proces rond dit onderzoek in de gaten houden en zo nodig versnellingen of vertragingen entameren en anderzijds de resultaten inhoudelijk monitoren. Het Begeleidingsteam zal niet aarzelen om te vragen om verdieping of geconstateerde lacunes op te vullen. Dit alles in het besef dat het gaat over het verbeteren van het Ruimtelijke Ordeningsinstrumentarium dat een middel is ten dienste van het uiteindelijke doel om fysieke veranderingen in ons land tot stand te brengen. Fysieke veranderingen die de kwaliteit van de gebouwde omgeving verbetert in de ruimste zin van het woord. Het moeten verbeteringen zijn die in de eerste plaats gevoeld en beleefd worden door de burgers (individueel en institutioneel) van ons land, maar die ook in onze platter wordende aarde de wereldburger verwondert en verrast.

Het mag geen verbazing wekken dat we open oog hebben voor de positie van de burgers en dat we de jonge generatie ontwerpers en opdrachtgevers zullen prikkelen mee te denken. Vooral zij zullen de weg moeten vinden in onze toekomstige ingewikkelde maar o zo boeiende maatschappij. Het resultaat voor de Ruimtelijke Ordening is dan wellicht een Zwarte Zwaan.

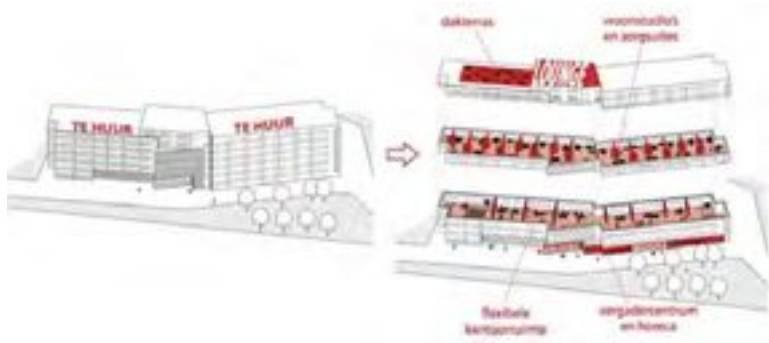
Carel de Reus, Voorzitter Atelier ZZ

Biedt de Omgevingswet ruimte voor Zwarte Zwanen?

Voorbeeldenteam 2013

Hoe wordt het ontwerpend vermogen ingezet voor ruimtelijke innovatie en ruimtelijke kwaliteit van Nederland en welke rol speelt de regelgeving hierbij? Dat was de centrale onderzoeksvraag van het Voorbeeldenteam 2013 van Atelier ZZ. Het team onderzocht vijf voorbeelden die zichtbaar moeten maken hoe regelgeving, maar ook andere zaken zoals economie, financiering, draagvlak, politiek, opdrachtgeverschap en proces het ontwerpresultaat beïnvloeden. In de voorbeelden komen vraagstukken aan de orde als het spanningsveld tussen vrijheid en reguleren; de betekenis van demografische ontwikkelingen, krimp; hergebruik, levensloop van de ruimte, tijdelijkheid; duurzaamheid en gezondheid. De vijf voorbeelden zijn Transformatie van leegstaande kantoren, Revitalisatie aandachtswijk, Intensieve veehouderij in het landschap, Experimenten in krimpregio en Vlottrekken gebiedsontwikkeling bij stadsuitbreiding.

Zoomstede in Nieuwegein is een voormalig kantoor van Rijkswaterstaat en staat leeg. Architect Jaco D. de Visser ontwikkelde op eigen initiatief een transformatieplan. Technisch en financieel wat het concept haalbaar. De gemeente verleende echter geen medewerking omdat een horecavoorziening niet toegestaan was volgens het bestemmingsplan. Uit: Rapportage Voorbeeldenteam 2013, Atelier ZZ, Architectuur Lokaal (visualisatie Tom Bergevoet).

Het Voorbeeldenteam 2013 besloot haar onderzoek met drie algemene conclusies:

ADAPTIEVE PLANNING

Het planningsstelsel, ook het nieuwe stelsel onder de Omgevingswet, is gebaseerd op controle, het uitsluiten van risico's en het bieden van rechtsbescherming. Dat staat haaks op de behoefte aan flexibiliteit en differentiatie. Biedt de Omgevingswet adequaat gereedschap voor adaptieve planning, waarin wordt vastgelegd wat op dat moment nodig is en wordt vrijgelaten wat later nog kan worden ingevuld? Biedt de Omgevingswet ruimte voor de Zwarte Zwanen?

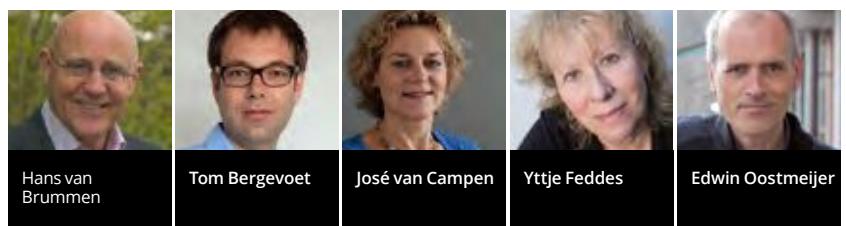
JURISTEN EN ONTWERPERS

Of is de wet daarbij van ondergeschikt belang? In praktijk lijken de regels in ieder geval van ondergeschikt belang. Plannen sneuvelen meestal niet op de regels maar op financiën, draagvlak, tegenwerking of onvermogen het proces verder te brengen. Regels kunnen wel lastig zijn als ze niet slim toegepast worden. Interpretatie blijft belangrijk. Daarvoor is het belangrijk om juristen en ontwerpers bij elkaar te brengen. Ontwerpers zelf hebben hier nog een weg te gaan.

HOGER SCHAALNIVEAU

Opvallend is dat de ontwerpogave op de hogere schaalniveaus niet goed wordt onderkend. Beleid en ontwerp zijn hier vaak gescheiden werelden. Op hogere schaalniveaus ontbreekt ook een opdrachtgever en een vereveningsmechanisme. Er is veel bottom-up kracht, maar die overstijgt meestal niet het individuele niveau. Hoe kan die kracht ingezet worden om te zoeken naar verbeteringen van het ruimtelijke systeem op hogere schaalniveaus?

*De Rapportage Voorbeeldenteam 2013 werd gepresenteerd bij het debat **Atelier ZZ: ontwerp en de publieke zaak** op 21 november 2013 tijdens de manifestatie Nieuw Kapitaal, Expeditie 2013 van Ruimtevolk in de Eusebiuskerk te Arnhem, en is te vinden op www.atelierzz.nl*

Hans van Brummen

Tom Bergevoet

José van Campen

Yttje Feddes

Edwin Oostmeijer

Veranderingen in maakbaar Nederland

Ontwikkel/Ontwerpteam 2014

De participatiesamenleving, decentralisatie en bevolkingskrimp zijn trends die van grote invloed zullen zijn op de organisatie en de ruimtelijke ordening van Nederland. De centrale vraag zal niet langer zijn wat, hoeveel en waar we gaan bouwen. We moeten ons nu afvragen hoe we over de ruimtelijke ontwikkelingen gaan beslissen, hoe we de plannen gaan betalen en hoe we de uitvoering gaan organiseren. De nieuwe Omgevingswet speelt hierop in. Er is ook een dilemma: de wet wil ruimte bieden aan regionale verschillen en duurzame ontwikkeling faciliteren, terwijl het tegelijkertijd voor iedereen makkelijker moet worden om eigen ruimtelijke ambities te kunnen realiseren door lokale initiatieven te stimuleren.

Ruimtelijke kwaliteit en de centrale rol van het ontwerp zijn cruciaal voor de radicale koerswijziging van een op centrale planning en gelijkmatigheid gebaseerde planning, naar een die uitgaat van verschillen en lokale denk- en uitvoeringskracht. De ruimtelijke kwaliteit van Nederland is er immers altijd een geweest van gezamenlijke menselijke keuzes en plannen. Of dat nu de zeventiende-eeuwse polders zijn, of de magnifieke nationale planning van de jaren zestig. Het decentraliseren van planning betekent dus dat de planning en het ontwerp weer op de schaal moet gebeuren waar deze het krachtigste is en het meest relevant. Ontwerp heeft in Nederland ook altijd een rol gespeeld die veel dieper gaat dan slechts de 'vormgeving' van producten zodra ze financieel en technisch ontwikkeld zijn. Het ontwerp is in Nederland altijd een sociaal en politiek instrument geweest. Het vervulde de rol van de representatie van wat ons bestel vermocht; de kwaliteit van onze woonwijken stond voor de betrouwbaarheid en de kwaliteit van onze maatschappij. Maar het ontwerp is ook altijd een interface geweest, een cultureel platform waar de ambities en de veranderingen daarin zichtbaar werden en waarover de maatschappij zich dus kon uitspreken, of het nu ging om de

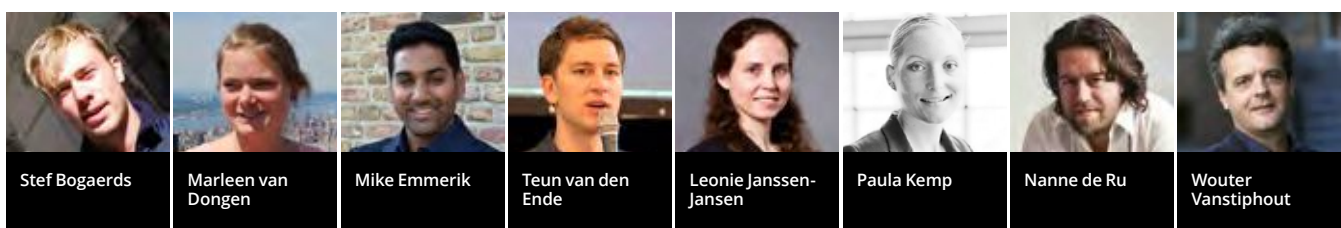
begrenzing van een natuurgebied of de vernieuwing van een arbeiderswijk.

En wil het ontwerp ook in een periode van participatie en decentralisatie deze rol spelen, moeten we het juist deze rol blijven geven: helemaal aan het begin van processen, helemaal in het centrum van de lokale politiek. En dat deze centrale rol voor het ontwerp processen 'eenvoudig beter' kan maken hopen we te laten zien met het project Atelier ZZ, waarvan dit de eerste episode is. We hebben gekozen voor drie opgaven die klassiek 'des rijks' zijn geweest, het landschap, de woningbouw en het maatschappelijk vastgoed, zijn op zoek gegaan naar brandende cases en hebben gekeken op welke manier vanuit het ontwerp deze aangepakt zouden kunnen worden. De huidige case is die van het Friese veenweidegebied. Een voorbeeld van een gebied waar de noodzaak voor het maken van collectieve keuzes uitermate evident is, maar ook een voorbeeld van een gebied waar nu in de overgangperiode tussen de traditionele centrale planning en de nog ongewisse decentrale planning een zeker vacuüm heerst. Er moet echter een gewetensvraag worden beantwoord, een echte keuze worden gemaakt. Gaan we door met het ontwateren van het veenweidegebied zodat de melkveehouderijen op de huidige manier kunnen doorgaan met boeren, maar het landschap gestaag zijn karakter verliest, en er allerlei negatieve bijeffecten voor luchtkwaliteit, bodemgesteldheid en biodiversiteit optreden? Of kiezen we voor het landschap als een cultuurhistorisch artefact dat vanwege zijn iconische waarden, maar ook de evidente ecologische en toeristische belangen, bewaard moet worden, waarbij de economische exploitatie maar ergens anders heen gebracht moet worden?

Wouter Vanstiphout, Voorzitter Ontwikkel/Ontwerpteam

Download [hier](#) de volledige Rapportage Ontwikkel/Ontwerpteam 2014

De volledige Rapportage Ontwikkel/Ontwerpteam 2014 werd gepresenteerd op 28 november 2014. Het rapport schetst een manier om Nederland in de toekomst op een even consistente en ambitieuze wijze te ontwerpen als voorheen, maar dan gebaseerd op lokale verschillen in plaats van op nationale uniformiteit. Atelier ZZ gaat de voorstellen in de komende twee jaar uitwerken, en uitproberen hoe de inzet van het ontwerp te verenigen is met zaken van beleid en politieke keuzes.

Atelier ZZ is een initiatief van Architectuur Lokaal, in het kader van Werken aan ontwerpkracht, Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp (AAARO). Dat beoogt ontwerpkracht en -kwaliteit te versterken bij regionale en lokale overheden, ontwerpers marktpartijen en particulieren. www.atelierzz.nl en www.waaarodaaro.nl

Nieuwe wet, mooier land?

Gebouw

Bouwen, huisvesten en landschap inrichten: dat moet een hoge kwaliteit hebben maar met minimale rompslomp gepaard gaan. Helpt de nieuwe Omgevingswet daarbij? Door Ria Kraa.

Met zijn vieren zijn ze een paar dagen neergestreken in Oosterzee-Buren: Teun van den Ende, Mike Emmert, Stef Bogaerds en Marleen van Dongen. Ze werken aan een ingewikkelde opdracht: biedt een toekomstige wet voldoende handvaten om bijvoorbeeld de problemen van het Friese veenweidegebied effectief en kwalitatief goed aan te pakken?

De vier vormen een team binnen Atelier ZZ, een groep deskundigen op het gebied van stedenbouw, architectuur en ruimtelijke ordening die onderzoekt hoe de Omgevingswet zo goed mogelijk geïmplementeerd en gebruikt kan worden. Het is de bedoeling dat die wet in 2018 wordt ingevoerd en daarmee zijn vijftien bestaande wetten en onderdelen van nog eens acht andere wetten tot één overzichtelijk pakket gebundeld. Dat moet bouw- en inrichtingsprocessen sneller, simpeler en beter maken. Dat het zo uit de hand is gelopen met wetten en re-

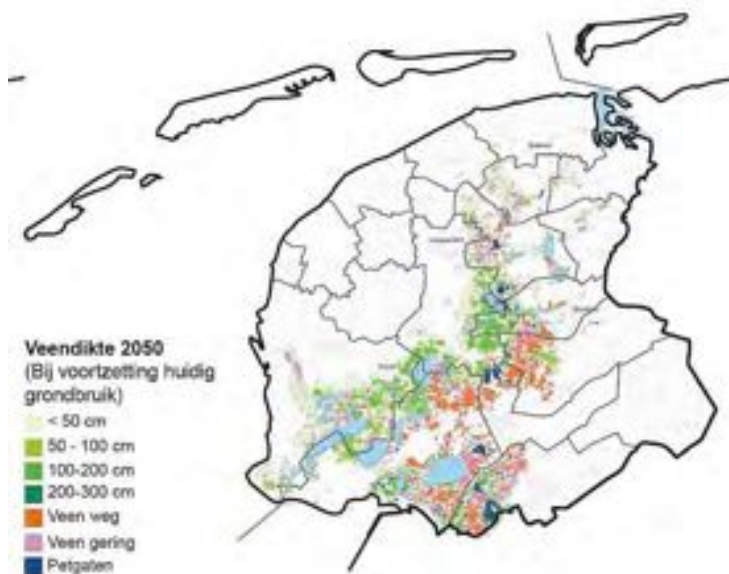
Nu zien burgers en beleidsmakers door de bomen het bos niet meer

gels is misschien begrijpelijk vanuit het verleden (de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en de snelle bevolkingsgroei vergden vergaande overheidsbemoedigen), maar uiteindelijk is het een wirwar geworden, zegt Bogaerds. „Nu zien burgers en beleidsmakers door de bomen het bos vaak niet meer.”

Waar zij nu onderzoek naar doen, vanuit hun ervaring vanuit de hoek van het ontwerp, is op drie gebieden kijken wat er nog over is van de van oudsher sterke rijksoverheidsbemoedigen: maatschappelijk vastgoed, volkshuisvesting en landschap. En hoe gemeenten en provincies op een goede manier de regie kunnen voeren op vlakken waar het rijk zich terugtrekt. Het Friese veenweidegebied is een interessante casus, want het rijk concentreert zich in visie en beleid in toenemende mate op de stedelijke agglomeraties. Bogaerds laat een kaart zien: „Kijk, Fryslân ligt daar echt als een blinde vlek tussen.”

Grotere geheel

Terwijl bijvoorbeeld dat veenweidegebied een vrij groot probleem is, omdat de bodem zakt en het veen verdwijnt, voegt Van Dongen toe. Er zijn veel invalshoeken: economie, ruimtelijke in-

De verwachte maaiveld daling. Wetterskip Fryslân is nu tien miljoen per jaar kwijt aan waterbeheer in het veenweidegebied. Bij ongewijzigd beleid liggen die kosten over tien jaar 10 procent en in 2050 30 procent hoger. Dat komt neer op 65.000 euro extra per 1000 hectare. Worden die lasten op de grondgebruiker afgewenteld, dan verdubbelen diens lasten ten opzichte van nu.

richting, natuur, bouw, milieu. Elke belangengroep kijkt ernaar vanuit zijn eigen gezichtspunt, maar de kansen liggen in het naast elkaar leggen van die appels en peren. Dan overzie je het grote geheel wat beter. En misschien kom je dan tot verrassende inzichten. Je kunt bijvoorbeeld windparken bouwen om de landelijke CO₂-uitstoot te verminderen, maar wie staat erbij stil dat de oxidatie van het Friese veen jaarlijks ook voor een behoorlijke

portie CO₂-uitstoot zorgt, namelijk vergelijkbaar met die van 169.000 huishoudens? Je kunt dus op zijn minst erbij stilstaan dat het verhogen van het grondwaterpeil, wat dat oxidatieproces zou vertragen, theoretisch ook een mogelijkheid is. Dan moet je wel naar andere vormen van grondgebruik durven kijken, en daar zouden ontwerpers een rol in kunnen spelen.

De onderzoekers beseffen hoezeer de belangen van de verschil-

lende partijen uiteenlopen. En dat niemand denkt of handelt uit ondeskundigheid of dwarsigheid. Ze hebben de afgelopen dagen met veel verschillende partijen gesproken. Boer, burger, natuurcoöperatie, boer, ambtenaar, wethouder, politicus, makelaar. En ze zien veel kansen en passie – en belangen die onverenigbaar lijken. Hun missie is proberen uit te vinden of en hoe de Omgevingswet het mogelijk maakt om tot een duurzame oplossing voor het

veenweidegebied te komen en vervolgens te ontdekken wat dit kan betekenen voor andere gebieden in Nederland.

Zij kunnen vanuit hun expertise – het ontwerp – wat vrijer denken, los van de juridische en planologische structuren. „We hebben een provocerende rol misschien.” Maar zo’n rol is juist belangrijk, die kan helpen voorkomen dat het landschap al te makkelijk wordt overgeleverd aan de markt.

In de stemwijzers kom je het veenweidegebied echt niet in tegen

Ze probeerden de afgelopen week in Fryslân vooral inzicht te krijgen in wie zich waarmee bezighoudt, en hoe. Uiteindelijk moet hun onderzoek leiden tot een advies over de mogelijke implicaties van de Omgevingswet. En over de kansen die deze wet kan bieden. „Want burgers worden steeds mondiger en hebben door decentralisatie ook steeds meer in de melk te brokkelen. We hopen erachter te komen wat voor lokale initiatieven en ideeën er zijn, en hoe je die met elkaar kunt verbinden, zodat ze niet langs elkaar heen lopen of elkaar dwars zitten.”

En net zo belangrijk, zegt Van Dongen, is het in ogenschouw nemen van het feit dat niét iedere burger mondig is, en dat er wellicht ook verborgen problemen zijn die niet zo direct aan de oppervlakte komen.

Lastige timing

Het is niet hun doel aanbevelingen te doen voor hoe Fryslân de veenweideproblematiek het beste kan aanpakken.

Dat is de taak van de provincie zelf. Op afzienbare termijn moeten daarover trouwens spijkers met koppen worden geslagen in Provinciale staten. Die moeten zich uitspreken over een Visie Veenweidegebied, na een gespreksronde onder bewoners, boeren, natuurorganisaties en andere belanghebbenden begin dit jaar.

Een lastige timing, zegt Bogaerds, want de politiek heeft op dit moment wel urgentere zaken aan het hoofd: het complexe decentralisatieproces van de sociale portefeuille. „Ik heb de stemwijzers van verschillende gemeenten erop nagekeken, maar daar kom je het veenweidegebied echt niet in tegen. Je ziet dat de politiek op dit moment heel andere prioriteiten heeft. En je ziet ook geen actiegroepen op de barricaden.”

Feiten over het veenweidegebied

- Provincie Fryslân en Wetterskip Fryslân hebben Ruzal (Rijksoverheid) een uitgebreid feitens overzicht laten opstellen over het Friese veenweidegebied. Dat is pakweg 80.000 hectare groot, waarvan 66.000 landbouw.
- Dat gaat de rest van deze eeuw, bij ongewijzigd grondgebruik en bij het huidige beleid, in versneld tempo door. In het somberste klimaatscenario van het KNMI zullen sommige delen in het jaar 2100 175 centimeter lager liggen dan nu.
- In het Friese veenweidegebied zijn ongeveer duizend agrarische bedrijven actief, die bij elkaar zo'n 1500 banen opleveren, plus indirecte werkgelegenheid. Dat komt neer op 20 procent van de Friese landbouwsector, met een omzet van ongeveer 2,5 miljard euro per jaar.
- Sinds het in de middeleeuwen in cultuur werd gebracht, is het waterpeil al aan het dalen; sinds 1875 met ongeveer een centimeter per jaar. Daardoor oxidert het veen en zakt het maaiveld.
- Het oppervlak aan veen is in 2100 gestoken van 66.000 hectare nu tot 25.000 hectare (in het positievere scenario blijft er ook niet meer dan 26.000 hectare over).

Bron: Friesch Dagblad, 30 augustus 2014, p. 10

Atelier ZZ bij Hitte in de delta

Hoe gaan we in de toekomst beslissen over de volkshuisvesting, het landschap en maatschappelijk vastgoed nu het Rijk steeds meer taken overhevelt naar lagere overheden en andere partijen? Hoe gaan we de plannen betalen en hoe gaan we de uitvoering organiseren?

Uit: Rapportage Ontwikkel/Ontwerpteam 2014, Atelier ZZ (visualisatie Stef Bogaerds).

FILM

Victor Vroegindeweyj maakte de film **Dilemma's in het veen** over de problematiek in het veenweidegebied van Friesland. De film ging bij **Hitte in de delta** in première. Bekijk de film [hier](#)

DISCUSSIE

Michelle Provoost besprak met hoogleraar **Wouter Vanstiphout**, architect **Nanne de Ru**, advocaat **Paula Kemp** en de wethouders **Jan Vente** (gemeente Bergambacht) en **Frans Veltman** (gemeente Friese Meren) het resultaat van het onderzoek van het Ontwikkel/Ontwerpteam.

ADVIES

Bij **Hitte in de delta** bood Atelier ZZ het tussenadvies 2013-2014 **Zwarte Zwanen, ontwerp in het omgevingsbeleid** aan het ministerie van Infrastructuur en Milieu aan. Bij het debat *Veranderingen in maakbaar Nederland* nam **Hermen Borst**, hoofd Ruimtelijk Ontwerp en plaatsvervangend directeur Ruimtelijke Ontwikkeling van het ministerie van IenM, het tussenadvies in ontvangst uit handen van **Carel de Reus**. Lees [hier](#) het hele advies.

"Vijf jaar na het begin van de crisis en 20 jaar na het uitbrengen van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, moeten we constateren dat er geen nationale ruimtelijke ordening meer is, geen sociaal woningbouwstelsel en geen architectuurinstituut."

Nanne de Ru

"Met de nieuwe Omgevingswet worden niet alleen een heleboel regelingen op het gebied van de ruimtelijke ordening samengevoegd, maar wordt ook de bijl gezet aan de vanzelfsprekendheid van de positie van de ontwerper in deze institutionele omgeving."

Wouter Vanstiphout

"In het debat zou centraal moeten staan hoe in een voortdurend veranderende context kwaliteiten gerealiseerd kunnen worden met het oog op de lange termijn. Ontwerp en verbeelding moet daar een rol bij spelen, maar mooie plannen waar geen vraag naar is zijn er al genoeg."

Leonie Janssen-Jansen

"Indien gemeenten en marktpartijen overgaan tot een meer integrale benadering van de publieke en private juridische instrumenten, is kennis van deze instrumenten evenals de bereidheid om met een open blik naar nieuwe initiatieven te kijken een onmisbare basis om van uitdaging naar oplossing te komen."

Paula Kemp

Michelle Provoost

Frans Veltman

Jan Vente

Victor Vroegindeweyj

Volg Atelier ZZ op
www.atelierzz.nl
& op **Facebook**

Carel de Reus, Voorzitter Atelier ZZ, overhandigt het tussenadvies 2013-2014 *Zwarte Zwanen*, ontwerp in het omgevingsbeleid aan Hermen Borst, hoofd Ruimtelijk Ontwerp en plv. directeur Ruimtelijke Ontwikkeling, Ministerie IenM

Veranderingen in maakbaar Nederland: tussenstand na twee jaar onderzoek Atelier ZZ

Tijdens de manifestatie *Hitte in de delta* werden de resultaten van twee jaar onderzoek door Atelier ZZ aangeboden aan het ministerie van IenM en presenteerde het Ontwikkel/Ontwerpteam (OOT) haar bevindingen. Een panel bestaande uit OOT-leden en wethouder Jan Vente (SGP/CU), gemeente Bergambacht en wethouder Frans Veltman (CDA), gemeente De Friese Meren - beide veenweidegemeenten - bespraken resultaten en bevindingen.

Hoe maakbaar is Nederland onder de nieuwe Omgevingswet? Welke handvatten biedt de wet de ontwerper? Het ontwerp heeft in ieder geval de potentie om de onderliggende vraagstukken in een gebied transparanter te maken. "Het ontwerp maakt inzichtelijk en gaat de dialoog met de samenleving aan." Maar voor vraagstukken die het lokale overstijgen biedt de wet nog weinig aanknopingspunten. Leidt decentralisatie tot het recht van de sterkste? [...]

Het Ontwikkel/Ontwerpteam (OOT) boog zich dit jaar over de onderzoeksvraag naar de meerwaarde van ontwerp aan de hand van een landschapsproject in het Friese veenweidegebied. Het OOT nam hiervoor zijn intrek in Veenweide Atelier Friesland. Via vertoning van de film *Dilemma's in het veen* van Victor

Vroegindewey kregen de congresgangers de problematiek uitgelegd.

Het probleem: de veengrond waarop het gras voor de koeien zo goed gedijt, is aan het wegslijten, het oxideert en krimpt. Dit natuurlijke en onvermijdelijke proces wordt versneld door de lage waterstand in de polders die de boeren prefereren omwille van optimale groei en bewerkbaarheid van het grasland.

Natuurorganisaties willen de afbraak van de veengrond afremmen en bepleiten daarom een hogere waterstand. Te zien was hoe het OOT zich informeerde bij een bezoek aan een melkveebedrijf. Boer en boerin spraken over de noodzaak van groei van hun melkveestapel om economisch te kunnen overleven.

Vertegenwoordigers van natuurorganisaties

Hermen Borst, Ministerie IenM

Ontwikkel/Ontwerpsteam: v.l.n.r. Michelle Provoost, Frans Veltman, Jan Vente, Paula Kemp, Nanne de Ru en Wouter Vanstiphout

klaagden over de te grote invloed van de agrarische lobby op de lokale politiek. De lagere overheden moeten als gevolg van de decentralisatie die met de Omgevingswet intreedt zelf de oplossingen gaan bedenken. “Hoe werkt dat lokaal uit?”, was de vraag in deze casus. In de visie van het OOT zijn er twee uiterste scenario’s: of het veenweidegebied wordt een economisch landschap voor de melkveehouderij, of een cultuurhistorisch landschap ten behoeve van recreatie en toerisme. Bij de eerste keuze doet zich het gegeven voor dat de boeren een essentieel bedrijfsmiddel, de vruchtbare veengrond, versneld opgebruiken. In die zin is het geen houdbare keuze. Hoe ziet dan de middenweg eruit? Die begint misschien met het inzicht dat een boer niet per se met een zware trekker zijn land op hoeft. Dan kan het waterpeil hoger.

OOT leider Wouter Vanstiphout, hoogleraar Ontwerp en Politiek (TU Delft) en mededirecteur van Crimson Architectural Historians, stelde dat via het landschapsonwerp het vraagstuk scherp en transparant was gemaakt. Onder leiding van Michelle Provoost, lid van het OOT en mededirecteur van Crimson, discussieerde een panel verder over de casus.

Voor teamlid Paula Kemp, advocaat bij Banning Advocaten, was duidelijk dat toelatingsplanologie niet toereikend is. Er is behoefte aan ontwikkelplanologie. Ze verwachtte niet dat straks onder de Omgevingswet opeens veel meer mag, wel dat korte metten wordt gemaakt met veel “rete-ingewikkelde” regels. Maar wethouder Jan Vente (SGP/CU) van Bergambacht, tevens voorzitter Platform Slappe Bodem, lag helemaal niet wakker van de nieuwe wet: “Je werkt met de regels die er liggen. En je leert wel om wetgeving heen te werken.”

Teamlid Nanne de Ru, architect PowerHouse Company, was wel bezorgd over vraagstukken die het lokale ontstijgen. “Daar is nog geen heldere structuur voor gemaakt. Het is belangrijk om op de grote schaal te blijven bedenken en ontwerpen.” Vanstiphout merkte echter op: “De centrale planning is de afgelopen eeuw te geïnstitutionaliseerd geraakt, afgedreven van de concrete vraagstukken. Op het lokale niveau daarentegen kun je niet meer vluchten in abstracties, in nota’s. Met het ontwerp breng je dingen visueel bij elkaar, ook technische zaken als waterpeil en mest. Zo maak je dingen open, zichtbaar en bespreekbaar.”

Doordat men grachten en vaarten groef, droogde het veen. Net als bij u in de compostbak verteerde het, zo zakte de grond.

Stills uit de film *Dilemma's in het Veen*

In opdracht van Architectuur Lokaal maakte Victor Vroegindeweyj (The Office for Nonfiction Storytelling) de documentaire **Dilemma's in het Veen** waarin vragen aan de orde komen als: hoe gaan we in de toekomst beslissen over de volkshuisvesting, het landschap en maatschappelijk vastgoed nu het Rijk steeds meer taken overhevelt naar lagere overheden en andere partijen.

Wethouder Frans Veltman (CDA) van De Friese Meren vond dat de film de tegenstelling in het veenweidegebied te zwaar aanzette.

De belangen overlappen wel degelijk ook: behoud van het landschap, schoner water in de sloten. Vanstiphout bespeurde hierin “de Nederlandse praktijk van de laatste 20 à 30 jaar: kiezen vanuit gezamenlijke belangen, een compromis sluiten.” Veltman reageerde: “Heldere keuzes presenteren is prima, maar wat is praktisch haalbaar? Dat er overlap in belangen is, zit niet in de film. Ik weet dat het boerenbedrijf naast dat van de familie die in de film voorkomt een flinke recreatiepoot heeft opgezet. Je kunt er een veenbad nemen en dergelijke dingen meer.” Oftewel: sommige individuele boeren hebben de middenweg al gevonden.

Vente wees op het belang om financiële scenario's op te nemen in het ontwerp: “Nu de financiën in de knel komen moeten wij een natuurontwikkeling die vijftien jaar geleden is gepland herontwerpen. Dan kom je toch weer bij een compromis uit. Ontwerpen dus graag met een financiële component, met het verdienmodel erbij.” Hij hoopte verder dat het Rijk zich niet helemaal uit de ruimtelijke

ordering terugtrekt. “Met de problematiek van de slappe bodem zijn grote economische belangen gemoeid.”

Recht van de sterkste

Vanstiphout hernam zijn kritiek en stelde dat “ons polderlandschap niet is ontstaan door het poldermodel, maar door een paar grote belanghebbenden. Daarom moeten we nu niet middelen tussen boeren- en natuurorganisaties, maar de kwestie op een hoger plan brengen: bij de burger, zodat die kan kiezen.” Veltman bleef die zienswijze bestrijden: “Via het middelen zijn innovaties op gang gebracht, er is een proef gestart met een methode om de oxidatie van het veen te vertragen.” In de zaal sprak een toehoorder de vrees uit dat “de decentralisatie leidt tot het recht van de sterkste.” Vanstiphout vond zijn punt bevestigd: “Er is een duidelijk gevaar dat de grote belangenorganisaties het onderling bedisselen.”

Henk Ovink, door IenM als topadviseur uitgeleend aan een Amerikaanse task force voor wederopbouw na orkaan Sandy, had in Amerika een duidelijke les geleerd: “Een ontwerpproces zonder besluitvorming en zonder geld, dan ben je lost.” Kemp viel bij: “Van tevoren het geld en

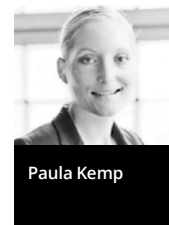

de besluitvorming regelen hoort erbij, dat is ontwikkelingsplanologie. Met alleen maar een grondexploitatie, zit je weer in de toelatingsplanologie. Dan krijg je inderdaad het recht van de sterkste."

Dit tweede blok werd besloten met de overhandiging van het door Atelier ZZ opgestelde adviesrapport Zwarte Zwanen: ontwerp in het omgevingsbeleid aan Hermen Borst, hoofd Ruimtelijk Ontwerp bij IenM. Bij de overhandiging noemde Carel de Reus, voorzitter Atelier ZZ, enkele bevindingen: "Het ontwerp analyseert het probleem, maakt keuzes inzichtelijk en gaat de dialoog met de samenleving aan. Het ontwerp wordt ingebed in het proces, dat een duidelijke opdrachtgever heeft in de provincie, de gemeente, het waterschap of combinaties daarvan. Ik hoop dat dit rapport kan bijdragen aan het goed organiseren van het opdrachtgeverschap."

Atelier ZZ gaat de komende twee jaar verder met haar onderzoek naar het omgevingsrecht en de rol van ontwerp in de praktijk. Ruimtelijke thema's met steeds een algemene relevantie (naast landschap bijvoorbeeld woningbouw en maatschappelijk vastgoed) zullen in verschillende regio's onder de loep genomen worden. Hiermee gaat Atelier ZZ het door haar voorgestelde instrumentarium testen in de praktijk. Aan de hand van concrete opgaven op lokaal niveau zullen ruimtelijke kwesties open, zichtbaar en bespreekbaar gemaakt worden met als doel ontwerp, besluitvorming en financiering dichter bij elkaar te brengen.

www.gebiedsontwikkeling.nu

Energie

Landschap en energie. Ontwerpen voor transitie Dirk Sijmons, Jasper Hugtenburg, Anton van Hoorn, Fred Feddes, nai010, Rotterdam, 2014 **Isbn 9789462081123, 432 pp, € 65,00**

Het is reeds langer geweten dat werken aan de leefbaarheid van de gebouwde omgeving niet louter de taak is van een architect, een landschapsarchitect, een stedenbouwkundige of een bouwmeester. Het zoeken naar een kwalitatieve organisatie van de schaarse ruimte vraagt om een open en breedvoerig gesprek met de vele actoren die bijdragen aan het vormgeven van de omgeving. Het boek *Landschap en energie* belicht een aspect dat (nog steeds) al te vaak uit het oog verloren wordt bij het organiseren van dat gesprek, namelijk energie. Energie heeft daarbij niet alleen betrekking op de soorten energie die we dagelijks verbruiken – gaande van voeding over elektriciteit tot aardolie – maar het betreft ook de brede waaier van producenten, infrastructuurbeheerders, leveranciers die het leven van de hedendaagse Westerse mens van energie voorzien. Ongeacht het feit of dat leven zich op het platteland dan wel in de stad afspeelt, wat ons allen bindt is de afhankelijkheid van energie. Een afhankelijkheid van energie waar we ons vaak niet bewust van zijn – tot de een of andere energievoorziening het plots laat afweten – en die doorgaans onzichtbaar is in onze directe leefomgeving. Op een bijzonder

didactische manier brengt dit boek van Sijmons deze energiestromen in kaart en daarbij worden de verschillende vormen van energie – en de manier waarop ze tot bij ons geraken – nauwgezet en kritisch besproken. Het vluchtpunt van het perspectief dat in dit boek ontwikkeld wordt, is het streven naar een duurzame transitie in de productie en het gebruik van energie. Die transitie wordt in eerste instantie gedocumenteerd voor de Nederlandse context, maar is onlosmakelijk verbonden met een verhaal dat zich ook zou moeten voltrekken op Europese schaal. Het ‘consumptielandschap’ moet daarbij omgevormd worden tot een ‘productielandschap’ waarbij de productie en het transport van energie een inherent onderdeel worden van het landschap.

Het uitgangspunt dat daaraan ten grondslag ligt is er één met een hoog werkelijkheidsgehalte, dat op royale wijze de condities van deze tijd accepteert: ‘Energie is een basisvoorwaarde voor het leven en voor de menselijke beschaving. De manier waarop wij in onze energiebehoefte voorzien, is kenmerkend en diepgaand verweven met de samenleving, de cultuur en de economie. Door deze verwevenheid kan een energietransitie nooit een afzonderlijke opgave zijn; heel het weefsel moet in transitie. De energietransitie moet een brede opgave zijn, met een complete familie van “deeltransities”.’ De ruggengraat van dit boek wordt gevormd door het documenteren van deze vijf deeltransities, de manier waarop ze gerealiseerd kunnen worden en de impact daarvan op het landschap. Het gaat om economische transitie, politieke transitie, technologische transitie, mobiliteitstransitie en emotionele transitie. Tussen de bespreking van deze transities door komen elektriciteit, warmte, brandstof, menselijke maat, netwerk en opslag aan bod als aparte hoofdstukken die verschillende energievormen behandelen en deze vervolgens projecteren op de Nederlandse

ruimte van de Wieringermeerpolder – bij wijze van ontwerp oefening die de ruimtelijke impact van energie zichtbaar en inzichtelijk moet maken. Deze hoofdstukken sluiten af met concrete ontwerpvoorstellen voor plekken in Europa of Nederland (Arnhem, Rotterdam, Groenmetropool, Noord-Nederland, of simpelweg ‘het huishouden’).

Volgens Sijmons moet deze transitie, in tegenstelling tot wat vandaag het geval is, leiden tot een herordening die recht doet aan alle ingrediënten van het landschap. Daarmee moet een historisch vergroeide situatie recht gezet worden, en moet werk gemaakt worden van de manier waarop onze energievoorzieningen vaak discreet weggewerkt zitten in het landschap (en waardoor er dus ook geen collectief bewustzijn bestaat erover). Een discretie die ertoe leidt dat het landschap, aldus Sijmons, in grote mate een illusielandschap is. Die ambitie om de relatie tussen landschap en energie van elke illusie te ontdoen en dichter bij de realiteit te brengen is uiteraard niet nieuw. Eerder, in 2009, wijdde het tijdschrift *New Geographies* – dat uitgegeven wordt door de Graduate School of Design aan Harvard University – een nummer aan het thema *Landscapes of Energy*. Op exploratieve wijze werd in beeld gebracht hoe de zoektocht naar energiebronnen op mondiale schaal doorheen de negentiende en twintigste eeuw het landschap heeft beïnvloed. Middels ontwerp oefeningen werd gezocht naar de wijze waarop energieproductie geïnternaliseerd kan worden in het landschap, in plaats van dit proces door te schuiven naar de periferie van onze leefwereld.¹

Het boek *Landschap en Energie* bouwt daarop verder, op een gefundeerde manier, maar met een discours dat er in eerste instantie op gericht lijkt om bij een breed publiek een grondiger draagvlak te ontwikkelen voor het internaliseren van de energieproductie in het landschap. Dat gaat deels ten koste van het ontwerp, dat

er herleid is tot zijn meest essentiële vorm, namelijk het testen van een project op zijn reële haalbaarheid en het in kaart brengen van de randvoorwaarden die daarvoor nodig zijn. In het geval van een energietransitie is dat een niet geringe opgave, maar het huwelijk tussen landschap en energie dat zodoende gesuggereerd wordt in dit boek, lijkt bovenal een verstandshuwelijk te zijn. Men zou het kunnen omschrijven als de versie 2.0 van het verstandshuwelijk tussen stedenbouw en techniek dat Gabriel Dupuy in 1978 omschreef en dat nu doorgeschoven is naar landschap en energie.² Landschap en energie lijken tot elkaar veroordeeld te zijn en dan is het de vraag hoe dit onder optimale omstandigheden kan gebeuren. Het boek van Sijmons is een omvangrijke poging om dat huwelijk, die transitie naar een ander energetisch leven, te faciliteren. Een poging die vergelijkbaar is met de vele brochures die op het einde van de negentiende eeuw verschenen toen elektriciteit onderdeel werd van het huiselijk leven, waarbij de bevolking geïnformeerd moest worden over de mogelijkheden en gevaren van deze nieuwe vorm van energie. Het was de ‘ontdekking van een nieuwe wereld’, die moest begeleid en georganiseerd worden, zoals Auke Van der Woud dat enigszins poëtisch verwoordde.³ *Landschap en Energie* is het handboek dat de noodzakelijke krijtlijnen uittekent van de volgende nieuwe wereld, maar zonder al te veel beroep te doen op de poëzie.

David Peleman,
UGent, Vakgroep Architectuur & Stedenbouw
david.peleman@ugent.be

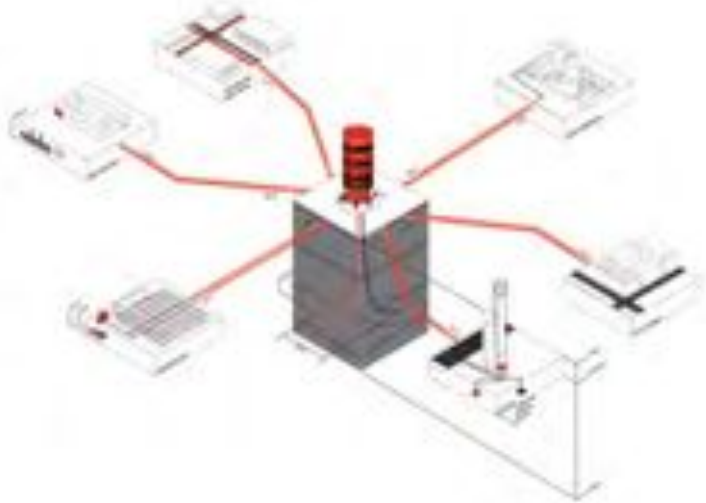
Het boek is ook verkrijgbaar in het Engels onder de titel Landscape and Energy. Designing Transition (ISBN 9789462081130)

BRON: S+RO NR. 5 (2014), P.56

Noten

- ¹ Ghosn, R., ‘Energy as a spatial project’, in: *New Geographies*, nummer 2, 2009, pp. 7-10.
- ² Dupuy, G., *Urbanisme et Technique: Chronique d’un mariage de raison*, Centre de recherche d’urbanisme, Paris, 1978.
- ³ Van der Woud, A., *Een Nieuwe Wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2006.

Alles valt op zijn plek

In 2025 leven 2 miljard mensen in de 600 grootste steden op aarde. Dat is 25% van de totale wereldbevolking. Deze 735 miljoen huishoudens zijn verantwoordelijk voor zo'n 60% van het bruto nationale product. Het realiseren van deze 60% is direct verbonden met groeiende verstedelijking en de daarbij horende negatieve impact op de beschikbare hoeveelheid landbouwgrond, vitale groene ruimte, afvalwater behandeling, drinkwater en luchtkwaliteit. Daarbij komt dat stedelijke regio's verantwoordelijk zijn voor de productie van 75% van alle broeikasgassen. De mensheid heeft mede dankzij dit verstedelijkingsproces onomkeerbare invloed op onze planeet.

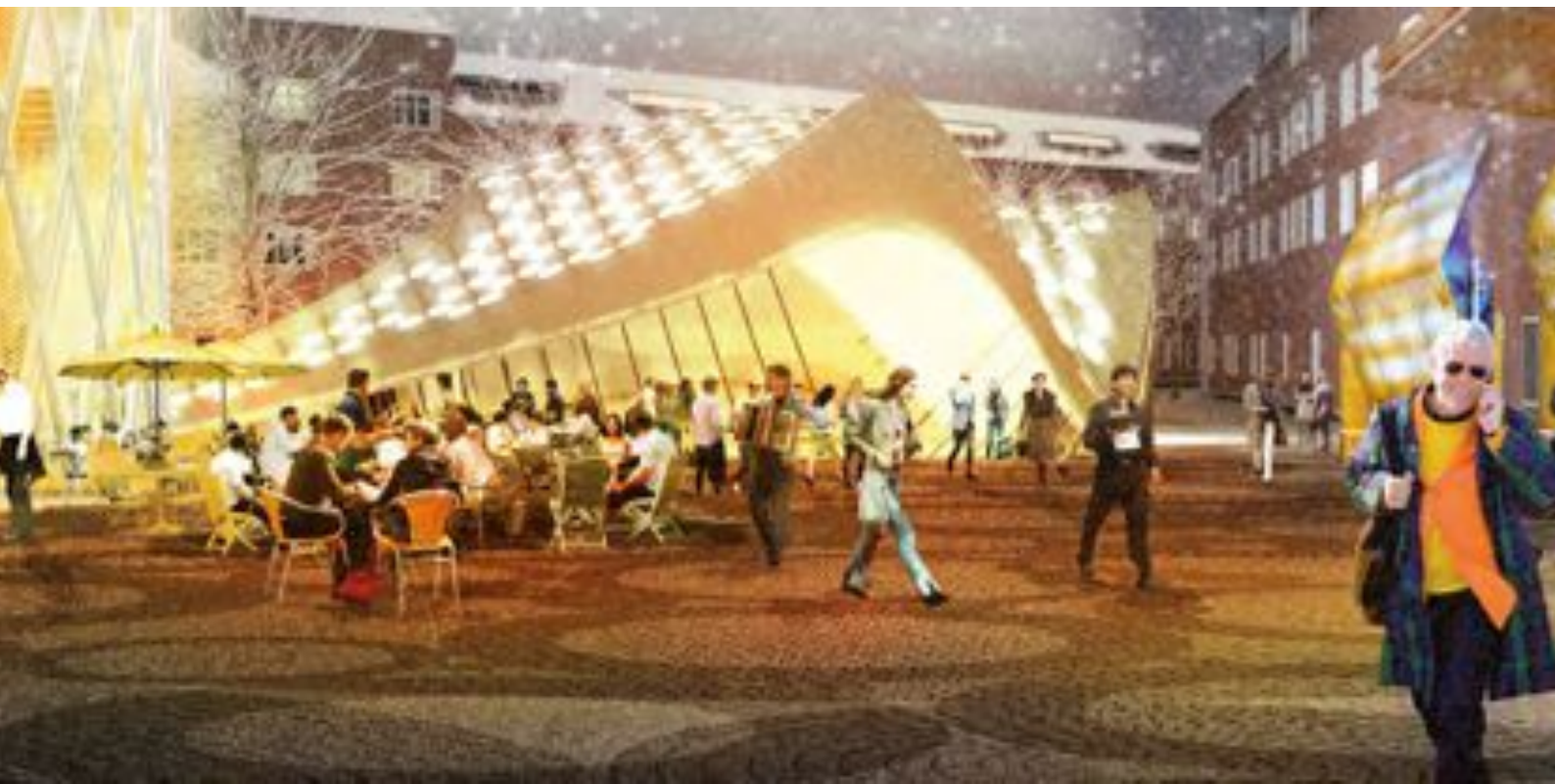
Als stedelijke regio's de plekken zijn op aarde die het hardst ingrijpen op de gezondheid van onze planeet, dan zijn dat de voor de hand liggende plekken om de negatieve impact van verstedelijking te reduceren. Een productieve benadering is geagendeerd tijdens de IABR 2014. Onder de titel *Urban by Nature* stelde curator Dirk Sijmons dat de stad een systeem is, dat veel omvangrijker is dan de fysieke expressie van stedelijke omgevingen. De bronnen voor voedsel, energie en water liggen bijvoorbeeld vaak ver buiten de steden. In het IABR-Projectatelier Rotterdam is de stad daarom vergeleken met het menselijk metabolisme. Door het systeem van de stad te analyseren, haar stofstromen te beschrijven en het daarbij horende ruimtegebruik in kaart te brengen, kunnen we inefficiëntie - of *urban waste* - opsporen. Doel is

om door middel van ontwerp verspilling en reststromen om te buigen naar circulaire principes met een bijbehorende ruimtelijke expressie, immers elke stroom heeft een infrastructuur.

Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de regionale energiehuishouding van Rotterdam, kunnen we stellen dat er op tenminste twee manieren energie wordt verspild. De Zuidvleugel is een van de meest voordelige plekken in Nederland om geothermische warmte te winnen. Dat dit nu niet gebeurt is tot op zekere hoogte als verspilling te duiden. Hiernaast wordt er jaarlijks 157 PJ aan warmte in de Nieuwe Waterweg geloosd.¹ Ook al is hiervoor een vergunning verleend, het is toch verspilling, verspilling. De vraag is, hoe beide warmtebronnen kunnen worden verbonden met de vraag naar warmte in de regio en daarbuiten. Het antwoord is: een warmtenet. De essentie van dit warmtenet is wat wij de *Heathhub* hebben genoemd. De *Heathhub* is een nieuwe

met de **Heathhub**

stedelijke typologie waar geothermische boringen worden verbonden met een netwerk voor rest-warmtetransport. Het is tevens de plaats waar verschillende temperaturen aan warmte worden opgeslagen (gebufferd), zodat elke warmtevraag kan worden beantwoord. Tegelijk levert deze technische toepassing een enorm kansrijke functie op voor de stad. Restwarmte van de industrie moet immers zo koud mogelijk worden teruggebracht om opnieuw als koelwater te dienen. Dus moeten er stedelijke toepassingen worden gevonden om dat voor elkaar te krijgen, zoals het verwarmen van pleinen en sportvoorzieningen. Door infrastructuur te verwarmen beperken we tevens de behoefte aan zoutstrooien bij ijsel.

De potentie van het verbinden van techniek en publieke voorzieningen - de *Heathhub* - is opgevallen in Groningen. Met deze nieuwe oplossingsrichting valt alles op zijn plek. De regio moet zich oriënteren

op een energietransitie. Zij beschikt over een concessie om naar geothermie te boren, en de komst van Google (met de daarbij horende restwarmte productie) biedt alle aanleiding om een netwerk voor restwarmte en geothermie aan te leggen.

Het resultaat is een vraag aan FABRIC om een landschap te ontwerpen voor warmte en koude opslag. Behalve opslag is de *Heathhub* ook verbindend element tussen Groningen en de universiteits-campus, maar ook tussen gebruikers onderling met een badhuis en jacuzzi uitziend over stad en land.

¹ PJ = petajoule (= 10 tot de 15de macht)

Eric Frijters

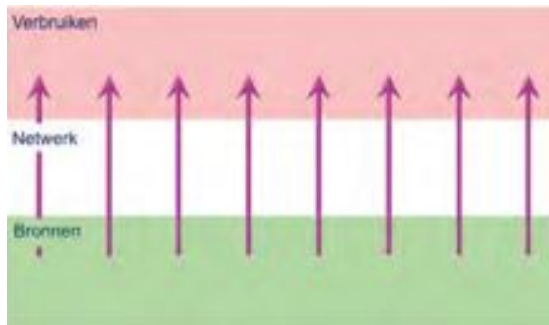

Oliv Klijn

ENERGIETRANSITIE

In het perspectief van energietransitie is voor Arnhem in 2009 een energiestudie uitgevoerd. Uitgangspunt was te kijken waar in de stad het energieverbruik zit en waar de opwekking van duurzame energie te realiseren valt. Wanneer deze over elkaar passen en aan elkaar gekoppeld kunnen worden, dan is in principe de energietransitie een feit. Dit leidde tot een benadering in kaartlagen. Lagen met verbruiken, lagen met bronnen en verbindende lagen met netwerken.

DE KRACHT VAN STRATEGISCH ENERGIEBELEID ZIT IN DE RUIMTELIJKE ORDENING

De kaartlagen brengen de ruimtelijke opgave bij het realiseren van duurzame energie direct in beeld. Ruimtelijke ordening is in Arnhem belangrijk in de energietransitie. Daar zit kracht voor strategisch energiebeleid. In Arnhem is bijvoorbeeld de potentie van Koude-warmteopslag (KWO) voor de hele stad in beeld en is voor het centrum een masterplan-KWO opgesteld.

Het inkopen van groene energie volgens de richtlijnen van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland is onderdeel van het energiebeleid. Alle goede bedoelingen ten spijt, lijkt dit niet erg effectief. Alle energie komt over het netwerk en is hoofdzakelijk van fossiele oorsprong, dus grijs. Door het inkopen van garanties van oorsprong (GvO's) wordt geclaimd, dat de verbruikte energie ergens groen is opgewekt. Daar is veel op aan te merken.

Albert Anijs

GvO's zijn geen onderdeel businesscase

De GvO's zouden leiden tot extra investeringen in het opwekken van duurzame energie. Helaas werkt de markt niet zo. De opbrengsten van GvO's zijn zo laag, dat deze meestal niet mee worden genomen in de business case van de ontwikkelaar. De uitgaven voor het vergroenen zijn dus meestal niet erg effectief.

GvO's concurreren met Subsidie Duurzame Energie (SDE)

Wanneer GvO's wel zouden bijdragen in de investering, gaan ze concurreren met de SDE-subsidies. Als de ontwikkelaars makkelijk via groencertificaten het geld uit de markt zouden kunnen krijgen, dan zal de subsidieregeling afgebouwd worden. Daarmee zullen de energielasten aanzienlijk stijgen.

GvO's leiden tot CO₂ producerende windmolens

Voorbeeld van elektra uit een kolencentrale: met certificaten van een windmolenpark wordt een kolencentrale administratief vergroend. Administratief stoot de centrale geen CO₂ meer uit en levert de producent groene energie aan de consument. Over de consequentie van deze boekhoudkundige aanpak wordt meestal niet gesproken. De kolencentrale wordt vergroend, maar de windmolen wordt ontgroend. De CO₂-uitstoot blijft en moet dus aan de windmolen worden toegerekend. Administratief worden zo CO₂ producerende windmolens gecreëerd. Het is niet zo eenvoudig deze weer te vergroenen.

Budget voor GvO's kan beter ingezet worden bij ruimtelijke planontwikkeling Duurzame Energie. Eén van de grote uitdagingen bij het ontwikkelen van duurzame energie is de ruimtelijke inpasbaarheid. Ruimtelijke ordening is bij uitstek het domein van gemeenten. Een strategische benadering van het energievraagstuk door de gemeente is effectiever dan het aanschaffen van garanties van oorsprong. Gemeenten zouden vooral hun rol in de ruimtelijke ontwikkeling moeten pakken om zo het verschil te maken.

Deltaprogramma

De overheid wil Nederland nu en in de toekomst beschermen tegen hoogwater en zorgen voor voldoende zoetwater. Daarom maakt de overheid plannen in het Deltaprogramma. Daarin werken verschillende overheden en andere organisaties samen. De plannen komen tot stand onder leiding van de regeringscommissaris voor het Deltaprogramma: de deltacommissaris Wim Kuijken. Het Deltaprogramma werkt aan 5 deltabeslissingen. Dit zijn plannen om Nederland te beschermen tegen hoogwater. En te zorgen voor genoeg zoetwater. Ieder jaar op Prinsjesdag verschijnt een nieuwe editie van het Deltaprogramma, die vooruitkijkt naar het jaar daarop. Op Prinsjesdag 2014 is dus het Deltaprogramma 2015 verschenen. In die editie adviseerde de deltacommissaris aan het kabinet om 5 deltabeslissingen te nemen:

deltabeslissing Waterveiligheid
deltabeslissing Zoetwaterstrategie
deltabeslissing Ruimtelijke adaptatie
deltabeslissing IJsselmeergebied
deltabeslissing Rijn-Maasdelta

www.deltacommissaris.nl

Deltabeslissing Ruimtelijke adaptatie

De deltacommissaris stelt voor over ruimtelijke adaptatie te beslissen dat:

- Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen de gezamenlijke ambitie vastleggen dat Nederland in 2050 zo goed mogelijk klimaatbestendig en waterrobuust is ingericht en bij (her) ontwikkelingen geen extra risico op schade en slachtoffers ontstaat voor zover dat redelijker wijs haalbaar is;
- klimaatbestendig en waterrobuust inrichten uiterlijk in 2020 onderdeel is van het beleid en handelen van deze partijen, door bij hun regionale en lokale ruimtelijke afwegingen de waterrobuustheid en klimaatbestendigheid van het eigen plangebied te analyseren ('weten'), de resultaten van deze analyse te vertalen in een gedragen ambitie en een adaptatiestrategie met concrete doelen ('willen') en de beleidsmatige en juridische doorwerking van deze ambitie te borgen voor uitvoering ('werken');
- ieder van deze partijen aan de overeengekomen gezamenlijke ambitie invulling geeft op basis van de eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden;
- deze partijen hiervoor een aantal generieke uitgangspunten hanteren, zoals beschreven in toelichting [bij de deltabeslissing];
- de watertoets zijn wettelijke verankering als procesinstrument behoudt en de toepassing vroeg in het ruimtelijk proces plaatsvindt;
- de overheden gezamenlijk de Handreiking ruimtelijke adaptatie en een Stimuleringsprogramma ruimtelijke adaptatie beschikbaar stellen als ondersteunende instrumenten voor het realiseren van de ambitie;
- het Rijk ervoor zorgt dat nationale vitale en kwetsbare functies uiterlijk in 2050 beter bestand zijn tegen overstromingen [zie interdepartementale afspraken in de bijlage bij de deltabeslissing] en daarvoor zo nodig in 2020 of zoveel eerder als mogelijk beleid en regelgeving heeft vastgesteld;
- in 2017 en daarna regelmatig in het Deltaprogramma een evaluatie plaatsvindt over de voortgang van de klimaatbestendige en waterrobuuste inrichting en de instrumenten die beschikbaar zijn om de ambitie te realiseren.

WAT IS KLIMAAT?

Nederland 2100: warmer, natter, én droger

Het weer in Nederland is doorgaans rustig en gematigd. Maar af en toe gaat het in de atmosfeer flink tekeer: stormen, zware windstoten, en onweersbuien met extreme hoeveelheden regen. Of er gebeurt in de atmosfeer juist helemaal niets: dagenlang aanhoudende hitte, met smog en vervuiling tot gevolg. Juist als het weer sterk afwijkt van het gemiddelde staat een prettig leefklimaat in steden en gebouwen onder druk.

Klimaat is het gemiddelde weer in een periode van tientallen jaren. Maar van dag tot dag en van maand tot maand, zijn er grote afwijkingen van dat gemiddelde mogelijk. Ook die spreiding rond om het gemiddelde maakt deel uit van het klimaat.

De aarde warmt op, dat is op vele manieren aangetoond. Ook in Nederland wordt het gemiddeld warmer: in de afgelopen eeuw is de gemiddelde temperatuur in Nederland met bijna 2 graden gestegen. In de komende eeuw komt daar nog eens 2 tot een aantal graden bij, afhankelijk van de toekomstige uitstoot van broeikasgassen in de atmosfeer. Omdat met name de temperatuur 's nachts stijgt, kunnen steden moeilijker afkoelen en hoopt de warmte zich 's zomers op.

Belangrijker zijn misschien nog wel de veranderingen in neerslag. In de afgelopen eeuw zijn de kustgebieden al ruim 40% natter geworden: warmer water in de Noordzee leidt tot meer verdamping. Maar ook de spreiding rond dit stijgende gemiddelde lijkt groter te worden: droge periodes worden droger, en natte periodes natter. Ook West-Europa als geheel gaat natter worden, met een hogere piekafvoer van rivieren als gevolg.

Steden en gebouwen moeten daarom bestand zijn tegen tekorten aan water (uitgedroogde ondergrond, drinkwatervoorziening) en juist aan overvloed daaraan. Grote hoeveelheden regen in korte tijd moeten efficiënt worden afgevoerd en tijdelijk opgeslagen. Ook hoge waterstanden moeten opgevangen kunnen worden. In bebouwd gebied moet ten slotte worden nagedacht over manieren om zomerhitte goed te kunnen afvoeren.

[Klik hier voor de presentatie](#)

Peter Kuipers
Munneke

Peter Kuipers Munneke
Klimaatonderzoeker Universiteit Utrecht
Weerman NOS

Boven: Dijkdoorbraak bij Wilnis FOTO: RENÉ OUDSHOORN Linksonder: Airc'o's FOTO: PETER KUIPERS MUNNEKE Rechtsonder: Wateroverlast station Zuid WTC FOTO: ATS

WAT IS HET PROBLEEM?

Weer of geen weer

Dat de klimaatdiscussie in het middelpunt van de belangstelling staat is een overbodige mededeling. Je kunt geen krant openslaan of er wordt via doorwrochte artikelen en ingezonden brieven over gekibbeld. De politiek bemoeit zich er mee - zelfs op mondiale schaal: de VN publiceert het rapport van de IPCC.

Toen Deltares enkele jaren geleden een kostenberekening van de gevolgen van klimaatverandering de wereld instuurde werd iedereen wakker. We hadden al het programma *Ruimte voor de Rivier* waarbinnen oplossingen werden gezocht om de watertoevoer naar ons land te beteugelen. Maar het probleem ligt niet alleen bij het water, ook hitte en droogte spelen een belangrijke rol.

Het is de hoogste tijd om maatregelen te nemen. Die maatregelen liggen veelal op het gebied van het integrale ontwerp. Dat is ook al zo'n modern begrip.

Eigenlijk is het een prachtige opgave om het karakter van de Nederlandse stad en ons landschap zodanig te formuleren dat neerslag, hitte en droogte niet alleen als dreiging worden gezien maar ook als kans.

Er zijn mooie populistische oplossingen voor een deel van het probleem, maar spannend wordt het als bestaande of nieuwe woonwijken worden ingericht om het hoofd te bieden aan water, hitte en droogte.

In 2013 verscheen *Het Manifest De Klimaatbestendige Stad*. Dit was opgesteld aan de hand van een brede discussie met stakeholders met als resultaat een dertigtal acties. Het motto was: 'Wij, de coalities klimaatbestendige stad, doen een appèl op overheden en marktpartijen om hiervoor samen met de inwoners van de stad verantwoordelijkheid te nemen. De vrijblijvendheid voorbij!'

Daarna kwam het proces in een stroomversnelling. Vanuit de Deltacommissaris worden oplossingen aangeboden, maar de lokale en provinciale overheden, en de Waterschappen spelen een cruciale rol in de uitvoering. Ook marktpartijen lijken enthousiast. Het is te hopen dat de vermoeidheid in dit proces niet toeslaat. Het zal nog veel energie kosten om de ruimtelijke adaptatie op de diverse agenda's te krijgen.

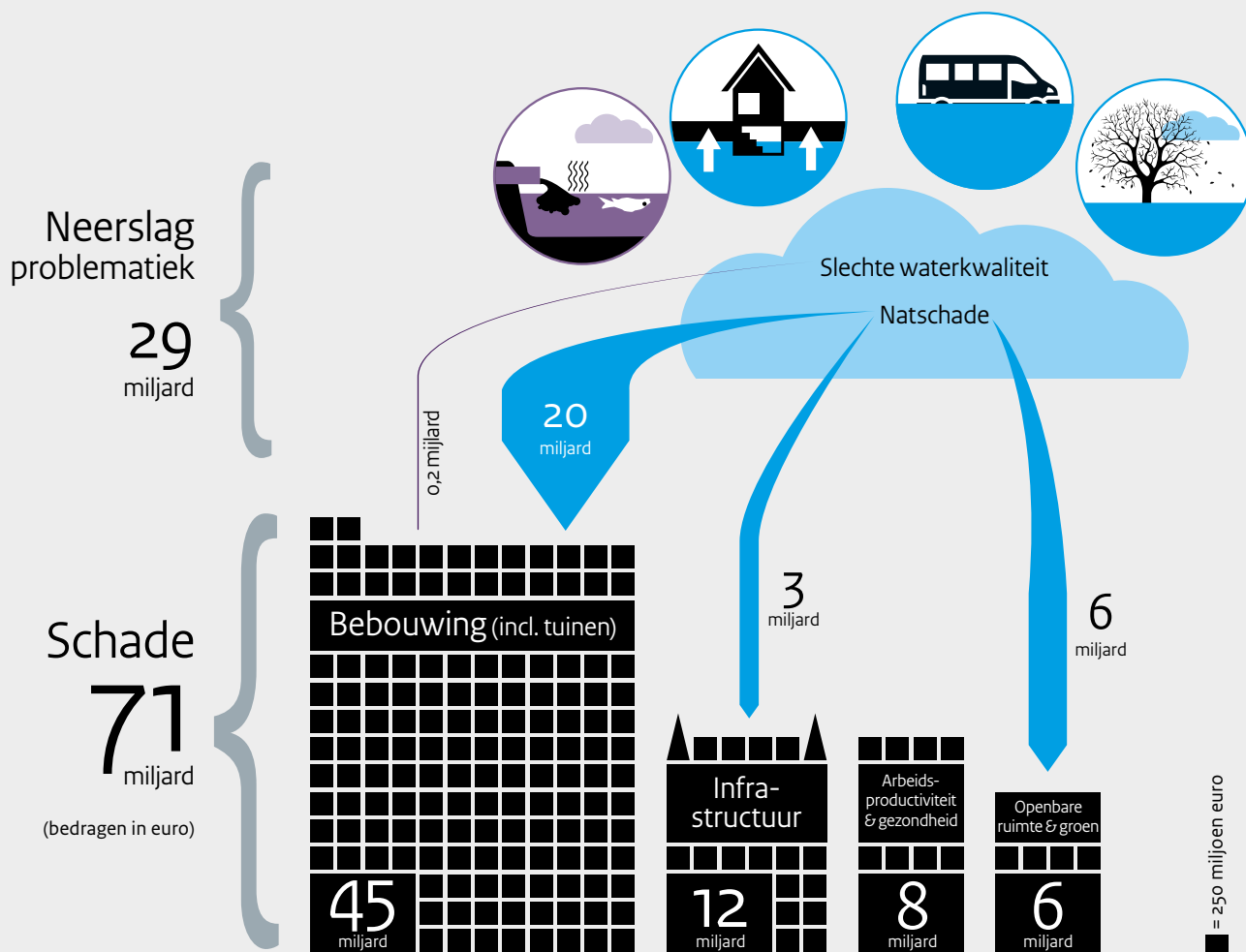
Jan Brouwer
Adviseur Rijksbouwmeester, lid van ambassadeursteam Klimaatbestendige Stad

Jan Brouwer

De Klimaatbestendige stad

De vrijblijvendheid voorbij

Bron: Deltares 2012.
Geschatte schade gerelateerd aan hemelwater, hitte en droogte/ongelijke zetting, gecumuleerd over de periode 2013-2050. De schade als gevolg van paalrot heeft betrekking op woningen in gebieden met wegzijging; deze gebieden zijn gevoeliger voor droogte dan andere gebieden.

De Dutch Approach

Leven met onzekerheid

Nederlandse ontwerpers en ingenieurs werken samen aan de heropbouw van de regio New York na de verwoestende orkaan Sandy. Van deze aanpak kunnen we ook in eigen land veel leren.

door Henk Ovink

Henk Ovink

Ik ben nu anderhalf jaar weg uit Nederland en werk voor de Amerikaanse regering aan de wederopbouw van de New Yorkse regio na de verwoestende werking van orkaan Sandy, eind 2012. Iedere keer wanneer ik daar vertel waar ik vandaan kom, vertellen de Amerikanen mij mijn geschiedenis. Ze vertellen over de polders en het lage land onder de zeespiegel. Over onze dijken en de storm van 1953. Over onze eeuwenlange traditie van regionale samenwerking en de grote betekenis van water voor onze sterke positie in de wereldeconomie. Ze vertellen hoe wij Nederland hebben gemaakt, gepland en ontworpen. Een mooi verhaal, en het klopt.

Nederland waterland is groot geworden door de planning en het ontwerp van onze steden op de knooppunten van waterwegen. Nog steeds is Nederland in Europa marktleider in de binnenvaart en hebben we de best beschermde delta ter wereld. En we blijven investeren beneden de zeespiegel. Want met de veranderingen in het klimaat, de stijgende zeespiegel, de stormen op de Noordzee en de overstromingen in Duitsland en Frankrijk, weten we dat we met de huidige bescherming de 22ste eeuw niet halen. Water, planning en ontwerp zouden niet weg te denken moeten zijn uit de politiek en het debat; het zou een prioriteit moeten zijn voor de toekomst. We zijn volledig afhankelijk van een goede waterhuishouding en schoon drinkwater.

We anticiperen op de toekomst en innoveren door de inzet van onze topsectoren water en creatieve industrie. Overheden, kennisinstellingen en het bedrijfsleven werken hierbij nauw samen, hier en in het buitenland. Kenmerkend voor deze Dutch Approach is het creëren van allianties om in samenwerking complexe veranderingen tot stand te brengen. Onderscheidend publiek opdrachtgeverschap is daarbij onmisbaar, om 'ontwerpend onderzoek' om te zetten

in concrete fysieke resultaten en zo werkelijke hervorming te realiseren.

Deze Dutch Approach heeft de afgelopen jaren een nieuwe impuls gekregen door de inzet van ontwerpend onderzoek op regionale schaal. Dat gebeurde onder meer in het Atelier Zuidvleugel, bij de *Structuurvisie Randstad 2040*, het Nederlandse bid voor de Olympische Spelen van 2028, en twee nieuwe architectuurnota's – *Een cultuur van ontwerpen* (2008) en de *Actieagenda architectuur en ruimtelijk ontwerp* (2012) –, bij de leerstoel ontwerp & politiek van de faculteit bouwkunde van de TU Delft, in de ontwerpateliers van het Deltaprogramma, bij de door O10 Publishers gepubliceerde boekenreeks *Ontwerp en politiek* en in Atelier Making Projects van de Nederlandse rijksoverheid, dat ontwikkeld werd tijdens en met de vijfde Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam: *Making City*.

Orkaan Sandy, die in oktober 2012 over de noordoostkust van de VS raasde, liet in de regio New York een spoor van vernieling en een schade van ruim zeventig miljard dollar achter. Sandy liet ook zien dat de sociaal kwetsbaren vaak op de meest risicovolle locaties leven. De storm versterkte het beeld van een verdeelde regio. Na Sandy was de roep om actie groot. Er moest zo snel mogelijk geld naar mensen en bedrijven om hen in staat te stellen de regio bottom-up te herbouwen.

MIT CAU + ZUS + URBANISTEN MET DELTARES, 758-EN VOLKER INTRA DESIGNER INTRA DESIGN

Het lukte nog net om de wederopbouwsubsidies te koppelen aan een iets hogere norm voor het niveau van overstromingsrisico's, maar dat was het dan ook. Er was geen regionale coördinatie, geen zicht op nieuwe standaarden, geen langetermijnperspectief. De vraag was: hoe waarborg je de lange termijn bij die 'doe-mentaliteit', waarin het recht van het individu en de kracht van de gemeenschap continu worden versterkt door de jaarlijkse en tweejaarlijkse cycli van verkiezingen? Hoe zorg je dat er samenhangende plannen worden gemaakt voor een duurzame, veerkrachtige wederopbouw, projecten gebaseerd op de kennis en ambities van overmorgen? Hoe kon ontwerp worden ingezet om mensen te verbinden, om de risico's en kansen tastbaar te maken op het niveau van de eigen straat en buurt, om inzicht te krijgen in de impact van de toekomstige klimaatverandering, sociale ongelijkheid en economische instabiliteit?

Zo ontstond Rebuild by Design (rebuildbydesign.org), een uniek proces van het verbinden van ontwerp- en ingenieurstaal met het talent van de regio: bewoners, bestuurders, ondernemers, wetenschappers en *community*-leiders. Eén regionaal ontwerpend onderzoeksproces met meer dan tweehonderd professionals, samenwerkend in tien teams. Er werden analyses gemaakt van de regionale kwetsbaarheden en afhankelijkheden, maar ook van kansrijke locaties voor vernieuwing en kwaliteitsverbetering.

ken de integrale strategie *Resist, Delay, Store, Discharge*. Een robuust pakket maatregelen – voor vergroening, het rioolsysteem en het toevoegen van waterberging in de publieke ruimte – maakt Hoboken weer een veilige en aantrekkelijke stad. BIG, One Architecture en Arcadis bedachten, vanuit de premisse dat Manhattan beschermd moet worden, op papier één grote infrastructurele ingreep in de vorm van een waterbeschermingsmaatregel voor de zuidelijke helft van Manhattan, maar dan plek voor plek, buurt voor buurt ontwikkeld, ingepast, ontworpen en uitgevoerd. Een ontwerp-aanpak die de innovaties van waterbescherming en ingenieurskunde koppelt aan een community-aanpak, waarbij ontwerpen door en met de buurtbewoners en belanghebbenden zijn ontwikkeld.

MIT, ZUS en de Urbanisten deden een voorstel voor de transformatie van de Meadowlands in de New Meadowlands. Dit deel van New Jersey

Artist impression van The New Meadowlands bij New Jersey, een van de winnende projecten van Rebuild by Design. Integrale aanpak van transport, ecologie en waterhuishouding

wordt wel eens het putje genoemd, de mafia heeft er haar lijken begraven en vervuiling en de opslag van chemicaliën bepalen het beeld. Het gebied is sociaal en fysiek kwetsbaar. En daar ligt juist ook de kans. MIT bedacht een ecologische waterbuffer die het water kan opvangen bij de meeste overstromingen, waarbij de natuur ook recreatiegebied is en waar de nieuwe dijk tegelijk de basis is voor een *bus rapid transit*-systeem

om de dorpen met elkaar te verbinden.

Aan de kust van Long Island zijn de North Eastern-stormen beruch. Ze stuwten het water op naar de baaien achter de eilanden; hier heb je geen Sandy nodig voor een echte overstroming. Nu heeft Long Island – en niet alleen deze kust – een veelheid aan haaks op de kust staande rivieren die vaak in stedelijk gebied volledig zijn verwaarloosd, versteend of verdwenen. De bergingscapaciteit en de ecologische waarde zijn nihil en de kwaliteit die dit netwerk van stromen kan geven aan de steden en dorpen is verdwenen. Interboro koppelt het terugwinnen van de Mill River aan het vergroten van de bergingscapaciteit met een veiligheidssysteem van dammen en sluisjes, waardoor de rivier zelfs met een volgende Sandy dit deel van Long Island veilig houdt. Tegelijk wordt de rivier ingezet om een deel van het water, dat met de Bay Park-waterzuiveringsinstallatie anders de baai wordt ingepompt, bovenstrooms weer het watersysteem in te brengen voor een natuurlijk proces van zuivering. Kwaliteit van ecologie, stad en de veiligheid van de regio gaan hand in hand.

Rebuild by Design laat zien dat onze Dutch Approach van ontwerpen, innoveren en investeren werkelijk toegevoegde waarde heeft. De complexiteit van de wereldwijde verstedelijkings- en wateropgave is een enorme kans voor Nederland. Met de gebundelde kracht van overheid, bedrijfsleven, kenniswereld en de creatieve

sector kunnen we onze leidende positie consolideren en uitbouwen. Het is mijn overtuiging dat we in Nederland de aanpak die we in Amerika hebben gekozen moeten benutten voor onze eigen nieuwe iconen en perspectieven. Om onze delta veilig en competitief te houden, maar ook om deze cultureel en kwalitatief te versterken.

En het moment is er. De Omgevingswet is naar de Tweede Kamer, waarmee Nederland niet alleen laat zien dat het in staat is om innovatie en realisatie te koppelen aan beleid en wetgeving, maar ook dat de veranderende overheid midden in de actualiteit durft te staan. Energie en water gaan hand in hand, daar kunnen we op veel plekken in Nederland ruimte voor maken en innovatie stimuleren. Energietransitie vraagt om regionale, provinciale en soms zelfs lokale in- en aanpassing. Als het ontwerp voorop staat, is niet alleen het resultaat onderscheidend, maar ook het proces om het te realiseren.

Met de alliantie die de rijksoverheid sloot met de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam bouwen we door aan het onderzoeksprogramma dat we ooit 'stad maken' noemden maar dat uiteindelijk gaat over hoe je met ontwerp, coalities en concrete opgaven inspirerende voorbeeldprojecten realiseert. De samenwerking rond de biënnale laat zien dat er op de overlap van overheid, bedrijfsleven, gemeenschappen, kenniswereld, ontwerpers en culturele instellingen een (tijdelijke) vrije ruimte ingezet kan worden die leidt tot nieuwe inzichten én echte resultaten, tot projecten én processen van noodzakelijke verandering. Mensen en organisaties die leren en testen, en die zo het verschil maken, *by design*.

Sterke coalities werken samen aan de vernieuwing en versterking van onze steden en aan bijzondere projecten als Leeuwarden Culturele Hoofdstad in 2018, de Floriade in Almere in 2022, de World Expo in Rotterdam in 2025, 750 jaar Amsterdam, Energielandschappen in Zuid-Holland, Groningen en Flevoland, de uitvoering van het Deltaprogramma over het hele land, het Nieuwe Ruimte voor de Rivier-programma, een vernieuwde Afsluitdijk – het is te veel om op te noemen. Nederland is niet af, Nederland wordt ook niet aangeharkt, Nederland is volop in ontwikkeling. Met sterke coalities van partijen die onderkennen dat onze Dutch Approach het verschil maakt. Dat vraagt om 'inclusief' leiderschap, vernieuwd publiek-privaat opdrachtgeverschap, waarbij samenwerken centraal staat.

In de Dutch Approach is ontwerp onderscheidend. Onderscheidend in hoe het het proces stuurt en helpt ontwikkelen, adaptief, flexibel, inclusief. Ontwerp is innovatief, gedreven vanuit de toekomst, met feiten, data en scenario's. Op elke schaal verbindend gemaakt, van bewoner tot bestuurder, ondernemer tot onderzoeker. Ontwerp verbindt het verleden met de toekomst voor een scherp perspectief op vandaag. ♦

Henk Ovink werkt voor het Amerikaanse ministerie van Woningbouw en Stedelijke Ontwikkeling en voor de Nederlandse rijksoverheid

Rebuild by Design leverde dankzij de sterke coalities van ontwerpers en lokale stakeholders tien innovatieve regionale strategieën op, waaraan concrete, direct uitvoerbare projecten werden gekoppeld. Het was geen plan, maar een proces van cultuurverandering. In de teams werd cross-sectoraal samengewerkt aan de ontwikkeling van een nieuw, in alle opzichten duurzaam en maatschappelijk gedragen wederopbouwproces. Rebuild by Design, geïnitieerd door de Presidential Hurricane Sandy Rebuilding Task Force, was zelf ook een bijzondere coalitie van overheden, onderzoeks- en cultuurinstellingen, gefinancierd door zes financiers, waaronder de Rockefeller Foundation en de JPB Foundation. Zo werd Rebuild by Design meer een beweging dan een project.

De Dutch Approach slaat aan in de VS: niet voor niets zitten in zes van de tien teams Nederlandse ontwerpers, ingenieurs en wetenschappers. En van de zes winnaars hebben er vier een Nederlandse vertegenwoordiging. Zo maakten OMA en Royal HaskoningDHV voor Hobo-

Kenmerkend voor de Dutch Approach is het creëren van allianties

DE PEILSTOK 2014

Klimaatbestendig en waterrobuust**Nominaties voor De Peilstok 2014**

gemeente Almere Waterrobuust Homeruskwartier

gemeente Amsterdam Rainproof Betondorp

gemeente Bergeijk / dorpsraad De Weebosch
Natte Voeten Weebosch

gemeente Delft Groen Blauw Delft Zuidoost

gemeente Rotterdam Benthemplein

stichting Groei&Bloei Tegel eruit, Plant erin

Steden en dorpen zijn de plekken waar wij wonen, werken, ondernemen en onze vrije tijd doorbrengen. De stad is de motor van onze economie. Een goede kwaliteit van de leefomgeving van steden en hun ommeland is daarom essentieel. Deze kwaliteit staat onder druk door heviger regen, langduriger droogte en meer warme dagen. Dit zorgt nu al voor omvangrijke schade aan gebouwen en de inrichting van de openbare ruimte, en heeft flinke gevolgen voor de gezondheid, de kwaliteit van de leefomgeving en de economie. Door de klimaat- en wateropgave op te pakken, kan een verbetering van de stedelijke kwaliteit worden bereikt en kunnen toekomstige maatschappelijke kosten vermeden worden.

Het ministerie van Infrastructuur en Milieu vraagt aandacht voor ionen van een waterrobuuste en klimaatbestendige omgeving met De Peilstok 2014. Dit is een prijs in het kader van het Deltaprogramma Nieuwbouw en Herstructurering. Voor De Peilstok komen projecten van zowel publieke als private opdrachtgevers in aanmerking, die inspirerende oplossingen bieden om het bebouwd gebied in Nederland waterrobuust en klimaatbestendig te maken. De jury, bestaande uit Pier Vellinga (voorzitter, hoogleraar Climate Change en voorzitter Kennis voor Klimaat), Jan Brouwer (vm. Rijksadviseur Infrastructuur), Nicole Maarsen (HAL investment, Maarsen groep) en Hermen Borst (Hoofd Ruimtelijk Ontwerp Ministerie van IenM) beoordeelde de inzendingen en nomineerde zes projecten.

GEMEENTE ALMERE Waterrobuust Homeruskwartier

De gemeente laat zien hoe een compleet stadsdeel waterrobuust en klimaatbestendig is ingericht. Water(berging) en groen waren hier een expliciet onderdeel van de planvorming, voor een groot deel gestoeld op particulier opdrachtgeverschap.

GEMEENTE DELFT Groen Blauw Delft Zuidoost

Voor het gebied Delft Zuidoost is een Kansencarta met 180 maatregelen gemaakt om de water- en groenstructuur in het gebied te verbeteren.

GEMEENTE AMSTERDAM Rainproof Betondorp

Rainproof Betondorp is een voorbeeld van kleinschalige aanpassingen in de openbare ruimte die de buurt minder kwetsbaar maken voor extreme neerslag en daarom bijdragen aan de klimaatbestendigheid van de buurt.

GEMEENTE ROTTERDAM Benthemplein

Het 5000 m² grote waterplein in een verstedelijkt vooroorlogs gebied in Rotterdam brengt de waterbergende- en recreatieve functies dicht bij elkaar.

GEMEENTE BERGEIJK DORPSRAAD DE WEEBOSCH Natte Voeten Weebosch

In dit lokaal geïnitieerde project wordt hemelwater niet meer via het riool afgevoerd maar verwerkt in tuinen van particulieren of in de directe omgeving daarvan.

STICHTING GROEI&BLOEI Tegel eruit, Plant erin

Een prachtig en laagdrempelig initiatief om in kleine stappen de verharde stedelijke omgeving te vergroenen.

Beispiel - gottewide Rottens

with hugo

K 20

at the of

Hemelwaterinfiltratiesysteem R'dam CS - ProRail

De ProRail heeft een innovatief systeem ontwikkeld voor het infiltreren van regenwater in de stad R'dam CS. Het systeem bestaat uit een groot, wit, sterrenvormig structureel element dat onder de grond is geplaatst. Dit zorgt voor een efficiënte infiltratie van regenwater in de bodem, wat helpt bij het verminderen van de waterdruk op de riolering en het verbeteren van de waterkwaliteit.

De infiltratie van regenwater is een belangrijke maatregel om de gevolgen van klimaatverandering te beperken. Het helpt bij het verminderen van de waterdruk op de riolering en het verbeteren van de waterkwaliteit. Het systeem is ontworpen om te voldoen aan de hoge eisen van ProRail en de stad R'dam CS.

Klimaatscan Groningen - gemeente Groningen

De gemeente Groningen heeft een uitgebreide klimaatscan uitgevoerd om de impact van klimaatverandering te beoordelen. De scan heeft geleid tot verschillende maatregelen om de gevolgen van klimaatverandering te beperken en de duurzaamheid van de stad te verbeteren.

De klimaatscan heeft geleid tot verschillende maatregelen om de gevolgen van klimaatverandering te beperken. Het helpt bij het verminderen van de waterdruk op de riolering en het verbeteren van de waterkwaliteit. Het systeem is ontworpen om te voldoen aan de hoge eisen van ProRail en de stad R'dam CS.

Het zijn tastbare en herkenbare projecten die anderen kunnen inspireren tot innovatieve en integrale klimaatbestendige oplossingen in de bebouwde omgeving.

014

De uitwerking van de Plan...
Het is een belangrijk onderdeel van de...
om de gevolgen van klimaatverandering te beperken.

De uitwerking van de Plan...
Het is een belangrijk onderdeel van de...
om de gevolgen van klimaatverandering te beperken.

Pier Vellinga, juryvoorzitter, reikt De Peilstok uit aan de gemeente Amsterdam voor haar project *Betondorp Rainproof*. De prijs wordt in ontvangst genomen door Louis van Parera, Waternet en Marcel van Houten, gemeente Amsterdam

Gemeente Amsterdam wint De Peilstok 2014 met het project Betondorp Rainproof

Tijdens Hitte in de Delta op 28 november namen Marcel van Houten en Louis Parera van de gemeente Amsterdam De Peilstok 2014 in ontvangst van juryvoorzitter Pier Vellinga. De Peilstok is een prijs van het ministerie van Infrastructuur en Milieu voor inspirerende oplossingen om het bebouwd gebied waterrobuust en klimaatbestendig te maken. De prijs ging naar Betondorp Rainproof, omdat er op een interactieve en integrale manier klimaat-adaptieve oplossingen zijn gevonden voor de meest verharde wijk van Amsterdam.

Winnaar Peilstok 2014

Juryvoorzitter Pier Vellinga: "De riolering en bestrating van Betondorp waren aan vernieuwing toe. In dit project heeft het stadsdeel Amsterdam Oost samen met Waternet, kennisinstellingen en vooral samen met de bewoners een vernieuwingsplan gemaakt dat nu in uitvoering is. Door creatieve samenwerking en door inbreng van de bewoners wordt het werk en daarmee Betondorp meteen klimaatbestendig gemaakt. Het project laat zien dat wanneer je het doel van klimaatbestendige inrichting koppelt aan reeds voorziene investeringen, en je

kennisinstellingen en burgers betreft, je dan meer kwaliteit en klimaatbestendigheid kan krijgen voor een lagere prijs dan bij een traditionele aanpak.”

Eervolle vermelding

Een eervolle vermelding was er voor de Stichting Groei en Bloei met het project 'Tegel eruit, plant erin'. De jury vindt dat het project met een zeer klein gebaar van 30x30 cm een groots effect weet te bereiken. Het spreekt enorm tot de verbeelding en roept sympathie op.

De Peilstok bestaat uit een bokaal in de vorm van een glazen peilstok en een boek met hierin alle inzendingen. In het boek dat begin 2015 uitkomt is extra veel aandacht voor het winnende project.

Genomineerden

De 16 projecten die voor De Peilstok zijn ingediend, zijn voorbeelden van klimaatbestendige en waterrobuuste inrichting van de bebouwde omgeving. Voor de prijs kwamen opdrachtgevers van in Nederland gerealiseerde of bijna gerealiseerde projecten in aanmerking: particulieren, stichtingen, bedrijven, scholen, zorginstellingen, gemeenten, provincies enzovoort. Tijdens het Deltacongres op 6 november maakte de juryvoorzitter Pier Vellinga (hoogleraar Climate Change en voorzitter Kennis voor Klimaat) de zes nominaties bekend:

- gemeente Almere met 'Waterrobuust Homeruskwartier'
- gemeente Amsterdam met 'Rainproof Betondorp'
- gemeente Bergeijk/dorpsraad de Weebosch met 'Natte Voeten Weebosch'
- gemeente Delft met 'Groen Blauw Delft Zuidoost'
- gemeente Rotterdam met 'Benthemplein'
- Stichting Groei & Bloei met 'Tegel eruit, Plant erin'

Aanmoedigingsprijs Jonge Peilstok

Behalve De Peilstok reikte Vellinga ook de Jonge Peilstok uit. Dit is een aanmoedigingsprijs voor jongeren die anderen inspireren met hun creatieve klimaatbestendige en waterrobuuste oplossingen. Studenten aan Agrarische Opleidingscentra konden meedoen. De aanmoedigingsprijs ging naar het Wellant College. Student Ronald Potters nam de Jonge Peilstok 2014 in ontvangst. Het Wellant College heeft een groene en duurzame oplossing bedacht voor huis, straat en wijk. In hun voorstel wordt de straat op meerdere manieren gebruikt, onder meer voor waterberging. De manier waarop je dit in steden uitvoert en de bewoners bij de plannen betreft,

Uitreiking De Peilstok door Piet Vellinga, juryvoorzitter

Bekendmaking door Pier Vellinga, juryvoorzitter, van de eervolle vermelding voor de Stichting Groei en Bloei met het project 'Tegel eruit, plant erin'

vraagt nadere uitwerking, maar de jury ziet deze inzending als een stap in de goede richting. Daarom ontvangt het Wellant College € 2.000 euro om de kennis over dit thema te vergroten en het idee door te ontwikkelen.

Klimaatbestendig en waterrobuust

Steden en dorpen zijn de plekken waar wij wonen, werken, ondernemen en onze vrije tijd doorbrengen. De stad is de motor van onze economie. Een goede kwaliteit van de leefomgeving van steden en hun ommeland is daarom essentieel. Deze kwaliteit staat onder druk door heviger regen, langduriger droogte en meer warme dagen. Dit zorgt nu al voor omvangrijke schade aan gebouwen en de inrichting van de openbare ruimte, en heeft gevolgen voor de gezondheid, de kwaliteit van de leefomgeving en de economie. Door de klimaat- en wateropgave op te pakken, kan de stedelijke kwaliteit worden verbeterd en kunnen toekomstige maatschappelijke kosten worden vermeden.

Architectuur Lokaal

Jan van Goyen, *Gezicht op Arnhem*, ca. 1644
 olieverf op paneel, 26 x 41,5 cm
 collectie Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. SK-A-3250

Loek van Vliet, *Vlijmen/Den Bosch*, 2014
 chromogene druk op dibond, 80 x 120 cm
 tot stand gekomen in opdracht van Coalitie Klimaatbuffers

Klimaatbuffers

gefotografeerd door Loek van Vliet

Nederland, landschap en kunst zijn al eeuwenlang een ijzersterk driemanschap. Niet alleen de kennis en kunde om land te creëren uit water is lang befaamd. Ook het genre 'landschap' in de schilderkunst is een Nederlandse uitvinding. De schilderijen uit de Gouden Eeuw van Hollandse duinen, bossen, beken, polders, rivieren en zeeën waren internationaal een sensatie en werden in groten getale naar het buitenland geëxporteerd. Een staaltje van 'beeldvorming' van Nederland waarvan de kracht moeilijk te overschatten is.

In de stijl van historische Hollandse landschapsschilderijen fotografeerde Van Vliet in het voorjaar van 2014 vier zogenaamde Klimaatbuffers (zie www.klimaatbuffers.nl). Dit zijn gebieden die in de afgelopen jaren door een coalitie van natuurorganisaties (o.a. Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Vogelbescherming) zijn heringericht om Nederland te beschermen tegen het water dat op allerlei manieren toeneemt door toedoen van de klimaatverandering. Klimaatbuffers zijn géén stenige, industriële oplossingen zoals de dijken en twintigste-eeuwse waterwerken. Die sloten namelijk het water steevast buiten en verstoorden daarmee ook flora en fauna. Klimaatbuffers bestaan uit natuurlijke landschapselementen waar het water ook weer meer ruimte krijgt. Behalve veiligheid leveren Klimaat-

buffers natuur op die èn ecologisch gezond is èn aantrekkelijk voor recreanten om er te zwemmen, varen, vissen of wandelen.

Van Vliets foto's van de Klimaatbuffers tonen aan dat de landschappen óók nog lijken op de 'typisch Nederlandse' landschappen die we kennen uit de historische schilderkunst van landschapsmeesters als Jacob van Ruisdael en Jan Hendrik Weissenbruch. Net als op die schilderijen zien we weer meanderende rivieren, 'zachte' oevers, land dat tijdelijk kan vollopen met water, moerassen en schelpenstranden. Van Vliet fotografeerde ze met reproducties van schilderijen op zak. De overeenkomst tussen de landschapsschilderijen en zijn foto's bereikte hij door zijn manier van fotograferen: hij koos bijvoorbeeld voor een vergelijkbare hoogte van de horizon, dezelfde lichtomstandigheden, eenzelfde standpunt. Met dit type landschappen identificeren de bewoners van Nederland zich, terwijl buitenlandse bezoekers er 'authentiek Nederlandse' landschappen in herkennen.

Maartje van den Heuvel
 Conservator Fotografie, Universiteit Leiden

Loek van Vliet

Jacob Isaaksz van Ruisdael, *Boslandschap met moeras*, ca. 1665, olieverf op doek, 72,5 x 99 cm, collectie Staatsmuseum de Hermitage St.-Petersburg, inv. nr. GE-934 (c) Staatsmuseum de Hermitage/Vladimir Terebenin

Loek van Vliet, *Dwingelderveld*, 2014, chromogene druk op dibond, 80 x 120 cm, tot stand gekomen in opdracht van Coalitie Klimaatbuffers

Jan Hendrik Weissenbruch, *Strandgezicht met schelpenvissers*, 1891, olieverf op doek, 63 x 83 cm, collectie Museum Boijmans Van Beuningen, bruikleen Stichting Willem van der Vorm, inv. nr. VdV 86 (c), Museum Boijmans Van Beuningen/Studio Tromp

Loek van Vliet, *Roggeplaat*, 2014, chromogene druk op dibond, 80 x 120 cm, tot stand gekomen in opdracht van Coalitie Klimaatbuffers

Salomon van Ruysdael, *De veerpont*, 1647, olieverf op doek 91 x 130,5 cm, collectie Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, inv.nr. 2822 (c) Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel/Photo d'art Speltdoorn&Fils

Loek van Vliet, *Ooijen Wanssum*, 2014, chromogene druk op dibond, 80 x 120 cm, tot stand gekomen in opdracht van Coalitie Klimaatbuffers

ONTWERP & KWALITEIT

Expozaal

Programma

10.00 Zaal open

10.15 De Nieuwe Architect

o.l.v. **Thijs Asselbergs** architect, hoogleraar Architectural Engineering TU Delft

Inleidingen met aansluitend discussie met de sprekers en aanwezigen in de zaal:

Wat kan van het nieuwe pas afgestudeerde talent worden verwacht?

Floris Alkemade architect en juryvoorzitter Archiprix 2014

Er staat een nieuwe generatie ingenieurs klaar die de tweede industriële revolutie gaat vormgeven

Pieter Stoutjesdijk architect, EConnect

Zijn ontwerpers de nieuwe wegwacht van stedelijke en architectonische processen en vervullen zij een gidsrol in de vernieuwing van de oprukkende verstedelijking?

Thijs Asselbergs architect, hoogleraar Architectural Engineering TU Delft

Hoe kan analyse van data de bestaande omgeving helpen vernieuwen?

Gerjan Streng The Cloud Collective

11.30 De Q factor

o.l.v. **Rients Dijkstra** Rijksadviseur Infrastructuur en Stad

Debat

met **Roeland van der Schaaf** wethouder Groningen (PvdA), **Han Hefting** wethouder Beemster (Beemsterpolderpartij) en **Hans Konst** gedeputeerde Friesland (PvdA)

Aanbieding van het eerste exemplaar van het boek Q FACTOR, Ruimtelijke kwaliteitsteams in NL door de auteurs **Sandra van Assen** stedenbouwkundige en **José van Campen** planoloog aan

Tjeerd Dijkstra, oud Rijksbouwmeester

12.45 Het Jaar van de Ruimte 2015

o.l.v. **Indira van 't Klooster** Architectuur Lokaal

Bijeenkomst in het kader van het Jaar van de Ruimte en de Dag van de Architectuur 2015

met de **architectuurcentra van Nederland** over:

- **Dag van de Architectuur 2015** met **Hans Leeftang** directeur Kennis, Innovatie en Strategie, ministerie IenM
- **De Atlas op Tournee** met **Jaap Evert Abrahamse** senior onderzoeker Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en mede-auteur van Atlas van de verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling
- **De Vinexmensen** met **Jaap Jan Berg** INTI

13.45 Afsluiting

17.00 <<< Borrel in het restaurant

18.00 <<< Dinerbuffet in IJ Zaal

De Nieuwe Architect

Het DNA van de architect

Tot voor kort ontliet het imago van architecten nauwelijks dat van popsterren. Nu de kansen op de arbeidsmarkt zijn geslonken, ligt dat anders en wordt zelfs gesproken over een verloren generatie architecten. Maar hoe kijkt de nieuwe generatie zelf tegen de toekomst van haar vakgebied aan? Onder bachelorstudenten in Delft bestaat een verrassend optimistisch beeld, dat past bij een generatie die vol vertrouwen is en openstaat voor verandering. 'De Nieuwe Architect' is volgens hen een breed inzetbare professional die door middel van een bewuste branchering de maatschappelijke problemen van nu naar zijn hand kan zetten.

Tekst

Thijs Asselbergs en Alijd van Doorn

Beeld

Marcel Bilow

De Nieuwe Architect (DNA) is een platform dat in Delft is gestart om te onderzoeken welke positie de architect in deze transformerende tijd inneemt. De kick-off was een 'honours course' voor bachelorstudenten van de Faculteit Bouwkunde. Aan de hand van lezingen en discussies over de ontwikkeling van het beroep, werd de studenten gevraagd een 'position paper' te schrijven over hun eigen toekomst. Hoe zien zij zichzelf opereren, als zij over drie jaar op de markt terechtkomen? Waar denken ze dat hun kracht ligt en hoe willen zij zich onderscheiden?

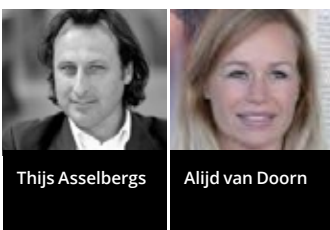
De nieuwe architect in perspectief

Een dergelijke discussie moet in perspectief worden geplaatst. Wie het verleden niet kent, heeft geen toekomst. In de twintigste eeuw was de architect veelal 'the masterbuilder', het centrum van het bouwproces en de regisseur die in zijn rol als bouwmeester aan alle touwtjes trok. Deze positie heeft de architect als vernufteling overgehouden aan de verschillende integrerende rollen die hij sinds de renaissance vervulde. Zowel vanuit de burgerlijke als de militaire bouw nam de architect steeds meer een verbindende en ontwerpende positie in. Hij verwierf daarmee status en werd de bouwmeester van een werk. Sommige opdrachtgevers gingen op zoek naar architecten die hun status verhoogden. Een ontwerp van een vermaarde architect had aanzien en gaf gebouwen een zekere meerwaarde. Al sinds de jaren tachtig is deze rol aan het veranderen. Het bouwmanagement deed zijn intrede en

het ontwerp- en bouwteam werd uitgebreid met meerdere adviseurs die de opdrachtgevers bijstaan. De rol van architect schoof in het meest extreme geval op naar die van esthetisch adviseur en zijn speelveld en zijn totale invloed op het bouwproces namen in veel gevallen af.

Meest recent heeft de economische crisis grote invloed op de ontwikkeling van het architectenvak. De val van Lehmann Brothers op 15 september 2008 leidde een economische crisis in die tot grote vraaguitval naar nieuw vastgoed leidde. Het massale ontslag, de totale metamorfose van architectenbureaus en het ontslag van medewerkers, brachten naarmate de crisis langer duurde, een transformatie bij architecten teweeg. Een nieuwe werkelijkheid dient zich nu aan en vraagt om actie plus ideeën hoe om te gaan met de invulling van het architectenberoep.

De huidige praktijk is die van de zich vernieuwende architect. Deze figuur gaat zich doelgericht inzetten op actuele thema's zoals krimp, kleinschaligheid, en (collectief) particulier opdrachtgeverschap. Hij zet de eerste stappen naar een strategisch ondernemerschap. Er is een staalkaart aan mogelijkheden voor architecten om nieuwe diensten en verdienmodellen te ontwikkelen. Deze generatie X van architecten, die decennia lang heeft kunnen genieten van een investeringsgedreven economie waarin de verleiding in de architectuur vooropstond, ervaart het als een al dan niet gewenste verschuiving en herijking van de architectentaak. De discussie hierover kan bij tijden fel zijn.

Thijs Asselbergs

Alijd van Doorn

Thema: Architect als ondernemer Dat architecten ondernemers zijn, is tegenwoordig algemeen geaccepteerd. Technische en maatschappelijke veranderingen scheppen telkens nieuwe kaders en kansen. de Architect ziet het als haar taak om daarin helderheid te scheppen en de belangrijkste ontwikkelingen te belichten.

Generatie Y: De Nieuwe Architect

De aankomende generatie architecten heeft geen last van deze demonen uit het verleden. Zij moeten het vak nog leren en kunnen zich met een tabula rasa een beeld vormen van hun eigen toekomst. De studenten die de cursus volgden, vallen nog onder de generatie die wel betiteld wordt als de 'Millenials', de 'Generatie Einstein' of de 'Generatie Y'. Ze worden gedefinieerd als het cohort dat geboren is tussen grofweg 1980 en 2000. Diverse lijsten en publicaties benadrukken allemaal andere kenmerken.

Op de gespecialiseerde Nederlandse website Ygenwijs is te lezen dat een vertegenwoordiger van de Generatie Y "een professional is die uitblinkt in ondernemerschap, klantgerichtheid, besluitvaardigheid, omgevingsbewustzijn en initiatief." Het onafhankelijke Amerikaanse Pew Institute deed in 2010 uitgebreid onderzoek naar de Millenials en kenschetst deze met de termen 'zelfbewust, verbonden en open voor verandering.' De genoemde kenmerken die aan de Generatie Y verbonden zijn, komen losjes terug in de bestudeerde papers.

Sociaal netwerken als specialist of generalist

Het bewustzijn van een groeiend (digitaal) netwerk waar de architect deel van uitmaakt, is een terugkerend thema in de papers. Het netwerken is cruciaal, in het bijzonder via de social media. De discussie over de rol van de architect binnen dit netwerk verloopt via de min of meer traditionele lijn van de 'generalist' versus de 'specialist'. Yamal Daems (1992) zet in op specialisatie: "De Nieuwe Architect is geen allrounder meer, maar een gespecialiseerde vakman. [...] Samenwerken is de toekomst voor de nieuwe architect, waar het werk schuilt in de beste zijn in je eigen niche." Deze Nieuwe Architect levert vanuit die specialisatie via open source media ook een actieve bijdrage aan digitale kennisontwikkeling.

Matthijs Engele (1993) denkt dat de architect als hoofdontwerper en verbindende factor wegens kostenbesparingen vaker alleen in het begin van het proces zal worden ingezet. "Maar door te werken binnen bepaalde niches van het bouwproject en zich te specialiseren in aspecten als BIM en energieneutraal bouwen, maakt de architect zich onmisbaar binnen het bouwproces." Dat betekent volgens hem wel dat "de Nieuwe Architect zich dienstbaar op moet stellen en zich

Debat over De Nieuwe Architect, onder leiding van Thijs Asselbergs en Alijd van Doorn, met Wiegert Ambagts, Yamal Nicolai Daems, Maayan Daniel, Matthijs Engele, Joline Galjaard, Roben Gort, Bob Hendrixx, Denise Jonker, Sjoerd Marijnissen, Rosan Pallada, Judith Stegeman, Marrit Terpstra en Iris van Velzen (bachelorstudenten Bouwkunde, tu Delft)

DNA

DE NIEUWE ARCHITECT

moet onderwerpen aan de ontwerpideeën van een andere architect.”

Specialisatie is niet alleen noodzaak, maar ook een behoefte die ontstaat in reactie op de gestreste prestatie maatschappij. Dit resulteert in een maatschappelijke tegenbeweging die teruggaat naar een meer eenvoudige en rustige levensstijl, in harmonie met de natuur. De architect gaat terug naar de basis, zijn ambacht en richt zich op lokale behoeften. Zo schetst Bob Hendriks (1994) het beeld van een eigentijdse Arts & Crafts-beweging, waarin materialenkennis, mankracht en natuurprincipes centraal staan, terwijl de computer zorgt voor innovatie: “Door gebruik van innovatieve methoden op de computer, in combinatie met kennis van materialen en gebruik, zal de architect een nieuwe weg inslaan. De architect zal een individu zijn binnen een groep, kennis van materialen producten hebben en zich vooral richten op de lokale behoeften.”

Omgevingsbewustzijn: geen toekomst voor de starchitect

Degenen die een meer generalistische, verbindende rol voor de architect voor ogen staat, doen dat doorgaans vanuit een ideaal van de architect als maatschappelijk probleemoplosser. Denise Jonker (1994) bijvoorbeeld ziet het als de taak van de architect ervoor te zorgen dat in 2050 alle gebouwen in Nederland energieneutraal zijn. “De architect zal daarom een echte generalist moeten zijn. Hij of zij verzamelt vervolgens specialisten om zich heen die bij het realiseren van een duurzaam gebouw nodig zijn.” Ook Joline Galjaard (1994) ziet een dergelijke rol voor zich: “Een architect kan meerdere aspecten verwerken en integreren in een ontwerp. Dit oplossingsgericht denken maakt de generalistische architect de geschikte persoon om maatschappelijke problemen op te lossen.” De Nieuwe Architect dus als maatschappelijke strijder, die een beter leefsysteem wil stimuleren. Volgens Marrit Terpstra (1991) betekent dit zelfs dat de architect zich niet meer alleen richt op het ruimtelijke domein, maar ook maatschappelijke vraagstukken oplost die te maken hebben met alledaagse problemen. “In plaats van een degradatie van architect naar adviseur, biedt dit nieuwe perspectief een verbreding en verrijking van de professie”, aldus Marrit Terpstra.

In de slijpstream van het denken in netwerken

over maatschappelijke vraagstukken, ontwikkelt zich de prikkelende stellingname dat de starchitect verdwijnt. De Nieuwe Architect is eerder een probleemoplosser en een consultant dan een kunstenaar. Terpstra: “De Nieuwe Architect neemt een flexibele en initiërende houding in en plaatst zichzelf in tegenstelling tot de starchitect niet op een voetstuk.” Deze opvallend felle positionering tegenover de starchitect komt in meerdere papers naar voren. Yamal Daems stelt bijvoorbeeld: “De nieuwe architect is geen ‘star architect’ maar de ster in zijn eigen architectuur.” En Joline Galjaard (1994) schrijft: “Er is in de samenleving geen plaats meer voor een architect als kunstenaar, die met zijn ontworpen composities geen antwoord geeft op maatschappelijke vraagstukken.”

De ondernemende architect als maatschappelijk aanjager

Ondernemerschap is een algemeen kenmerk van de Generatie Y, dat ook op de jonge generatie studenten Bouwkunde van toepassing is. Het ondernemen heeft daarbij een directe relatie met de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de architect. Roben Gort (1990): “Een architect bezit de kwaliteiten om het nog niet bedachte nieuwe te bedenken. Hij is een netwerker, maatschappelijk gericht, creatief en bovendien technisch. Deze aspecten zorgen ervoor dat de architect in de maatschappij een positie als entrepreneur in moet nemen om de verschuivingen in de samenleving in goede banen te leiden. Een entrepreneur kenmerkt zich door initiatiefrijke en naar buiten gericht ondernemerschap.”

De Nieuwe Architect is daarbij een stimulator in een vernieuwingsproces met grotere ideeën dan de DIY-mentaliteit van de bottom-up beweging, waar Wiegert Ambagts (1992) uitgesproken kritisch over is: “Dit begrip [bottom-up, red.] lijkt in sneltreinvaart als lieve goedzak de ontwikkelingswereld binnen te zijn gedrongen. Hoewel deze benadering zich meermaals heeft bewezen, blijf ik vrezen als dit woord valt. Het lijkt of de expertise van de architect als uitvinder, verbinder en oplosser moet worden vertaald naar een stil advies waarbij de gebruiker de kar trekt. Hierdoor wordt wellicht draagvlak gevormd, maar is de architect niet juist de actor in het proces die zorgt voor vernieuwing en grote idealen waarvan de gebruiker niet wist dat hij die miste?”

De toekomst lacht architecten toe

De papers leveren een indrukwekkende reeks van plannen, initiatieven en vooral een brede maatschappelijke kijk op de veranderde rol van de architect. Deze studenten zien de toekomst zonder uitzondering vol vertrouwen tegemoet. Ze vinden in de brede basiskennis van de architect voldoende aanknopingspunten om in te spelen op nieuwe maatschappelijke vraagstukken en daar zelfs een

De Nieuwe Architect (DNA) is een zoektocht naar de positie van de architect in deze veranderende tijd. Het platform DNA is gestart om te onderzoeken wat de nieuwe positie van de architect kan inhouden. Het wordt aangestuurd door Thijs Asselbergs en Alijd van Doorn die samen met betrokken studenten en docenten aan de faculteit Bouwkunde (TU Delft) lezingen, excursies en debatten organiseren. Daarnaast zoekt het platform relaties met organisaties die het algemeen belang van de architect willen dienen en versterken. Meer info: www.facebook.com/deNieuweArchitect

In het debat over DNA komen verschillende opvattingen over de rol van de architect aan de orde.

leidende rol in te spelen. Ondernemerschap en risico worden daarbij niet uit de weg gegaan. Het biedt goede hoop dat jonge ontwerpers, de creators van nieuwe modellen en ruimte, het initiatief blijven ontwikkelen om hun talent en opleiding in te zetten voor een betere gebouwde omgeving. De nadruk op het maatschappelijke aspect lijkt hier en daar ten koste te gaan van een inzet op bouwtechnische innovatie en architectonisch

ontwerpen als kernactiviteit. Rosan Pallada (1991) is een van de weinigen die vasthoudt aan de echte ontwerpersrol voor architecten: "De architect moet zich specialiseren in het ontwerpen zelf, en dient alle andere aspecten van het bouwproces aan andere kundige personen over te laten." In hoeverre de visie op de toekomst van het vak uit de papers meer is dan een tijdsbeeld en de beperkte verworvenheden van de jonge generatie verraad,

zal moeten blijken. Vanuit DNA blijven wij deze ontwikkelingen nauwgezet volgen.

1. W. Strauss, N. Howe, *Millennials Rising: The Next Great Generation*, 2000
2. I. Groen, *Generatie Einstein. Slimmer, sneller en volwassener*, 2010

PRATEN OVER RUIMTELIJKE

Ruimtelijke kwaliteitsteams en hun Q-factor

Praten over ruimtelijke kwaliteit levert nogal eens vurige discussies op, en rode koppen. Alleen in die zin al is het onderwerp zeer op zijn plaats bij de manifestatie Hitte in de Delta. Over smaak valt niet te twisten maar over ruimtelijke kwaliteit wel. Daarom zou het geagendeerd moeten worden bij alle ruimtelijke ingrepen die van betekenis zijn voor de publieke leefomgeving. In dit artikel gaan wij in op de vraag hoe je dat op een zorgvuldige en effectieve manier kunt doen. We hebben het dan eigenlijk over 'de kwaliteit van de ruimtelijke kwaliteitsadviesing' en dat is ook zonder oververhitting een onderwerp dat bij een manifestatie over publiek opdrachtgeverschap en ontwerp, niet mag ontbreken.

Commissie Ruimtelijke Kwaliteit Bussum, fietsexcursie met de wethouder en ambtenaren

In 1993 was de gemeente Bussum de eerste gemeente die de welstandscommissie omvormde tot een multidisciplinaire Commissie Ruimtelijke Kwaliteit.

FOTO: CHIEL VAN DIEST

Q-FACTOR RUIMTELIJKE KWALITEITSTEAMS IN NL

Sandra van Assen, José van Campen

Blauwdruk, november 2014
www.uitgeverijblauwdruk.nl
€ 17,50

Het boek wordt 28 november bij Hitte in de Delta aangeboden aan Tjeerd Dijkstra, oud Rijksbouwmeester en grondlegger van het Nederlandse architectuurbeleid.

Het onderzoek werd uitgevoerd met een subsidie van het Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie. De publicatie kwam tot stand met steun van de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit.

Maatwerk bij complexe keuzes

De Omgevingswet zal de planvorming en de besluitvorming over ruimtelijke ingrepen eenvoudiger en beter maken. Althans, dat is wat de makers van de wet ons beloven. Er komt meer ruimte voor particuliere initiatieven en minder sturing, minder plannen en regels vanuit de overheid. Versnipperd beleid wordt gebundeld en alle regelgeving wordt samengevoegd in drie of vier algemene maatregelen van bestuur, de omgevingsverordening van de provincies en waterschappen en het omgevingsplan van de gemeenten. *So far so good.*

Algemene regels kunnen in de ruimtelijke ordening bijna nooit blindelings toegepast worden. De werkelijkheid is kleurrijk en veelvormig, plekken en plannen zijn nooit aan elkaar gelijk, daarom behoeven de regels altijd interpretatie. Een plan dat aan alle regels voldoet en in budgettair, civieltechnisch en functioneel opzicht aan alle eisen tegemoet komt, levert nog steeds niet per definitie de beste ruimtelijke oplossing op. Ruimtelijke kwaliteit komt niet tot stand door het afvinken van criteria. Bij complexe opgaven en plannen (en dat zijn niet eens altijd de grote ontwikkelingen) moet maatwerk mogelijk zijn. Daarom biedt de Omgevingswet – net als de huidige wetten – afwegingsruimte voor bestuurders, met name voor de lokale bestuurders. Aan de verschillende instrumenten van de Omgevingswet zijn mogelijkheden voor flexibiliteit gekoppeld. Bij de afweging hebben overheden de wettelijke plicht maar vooral de maatschappelijke verantwoordelijkheid om rekening

KWALITEIT

te houden met de kwaliteit van de fysieke leef-omgeving. Tegelijk moet de besluitvorming voldoen aan de algemene beginselen van behoorlijk bestuur: zorgvuldig, gemotiveerd, rechtszekerheidsbiedend, gelijkwaardig enzovoorts.

Traditie van kwaliteitsadvisering

Hoe paren we vrijheid, flexibiliteit en maatwerk aan behoorlijke besluitvorming? In Nederland hebben we goede ervaringen met wat landschapsarchitect Dirk Sijmons 'de methodiek van het deskundigenoordeel' heeft genoemd. Misschien heeft dat te maken met de lange geschiedenis van maakbare steden en landschappen, waarbij het zoeken naar ruimtelijke kwaliteit – als synthese van schoonheid, stevigheid en bruikbaarheid – altijd een rol heeft gespeeld. In de traditie van Thorbecke onthoudt de overheid zich daarbij van inhoudelijke oordeelsvorming over kunstwerken en besluit op basis van een advies door een commissie van deskundigen. Daarom is het gebruikelijk dat bestuurders zich door commissies en teams laten adviseren over de vraag of een plan een positieve bijdrage levert aan zijn omgeving. Ruimtelijke kwaliteit is in Nederland ook een kunstwerk.

Ruimtelijke kwaliteitsteams

Ruimtelijke kwaliteitsteams zijn in de jaren 90 van de vorige eeuw ontstaan. In ons onderzoek definiëren we zo'n team als een multidisciplinair team van deskundigen dat adviseert over de ruimtelijke kwaliteit van ruimtelijke opgaven.

Deze teams werden in eerste instantie opgericht voor specifieke ontwikkelingsopgaven zoals uitbreidingswijken of binnenstedelijke vernieuwing. De teams waren niet beperkt tot de 'redelijke eisen van welstand' van de welstandscommissie en konden vaak een vrijere rol spelen in planprocessen. Kwaliteitsteams boden ook de mogelijkheid om de kwaliteitsbewaking samen met private partijen uit te voeren. Grondverkoop en vergunningen werden door de

Kwaliteitsteam Ring Utrecht in gesprek over ruimtelijke kwaliteit

Het Kwaliteitsteam Ring Utrecht is opgericht door het rijk, de provincie en de gemeente Utrecht, met als doel het benutten van ruimtelijke kansen bij de verbetering van de Ring Utrecht. Het zoeken naar slimme oplossingen en synergie levert vaak ook ruimtelijke besparingen op, hoewel dat moeilijk te becijferen is. In een tussenevaluatie uit 2011 van het project 'Ruimte voor de Rivier' stellen de Erasmus Universiteit Rotterdam en bureau Berenschot het kwaliteitsteam geen 'luxe' is, maar een perspectief waarmee een kwaliteitslag voor het hele gebied gerealiseerd kan worden, terwijl het in veel gevallen ook tot besparingen leidt.

FOTO: SANDRA VAN ASSEN

publieke partijen als stok achter de deur gebruikt. Het afgelopen decennium ontstonden er ook meer generieke kwaliteitsteams, voor het bewaken van de samenhang en de optimalisering van 'wat zich voordoet' in een gebied. Voorbeelden zijn het Provinciaal Bouwweerschap in Groningen of het Kwaliteitsteam Des Beemsters. Ook welstandscommissies die zijn uitgegroeid tot multidisciplinaire adviescommissies ruimtelijke kwaliteit functioneren feitelijk als generieke kwaliteitsteams. Recent zien we ook nieuwe opdrachtgevers die niet eerder met kwaliteitsteams hebben gewerkt, maar zich nu laten adviseren, zoals bijvoorbeeld Waterschap Fryslân. Bovendien zijn er net als in het verleden grote complexe projecten waar voor meerdere jaren een kwaliteitsteam wordt benoemd, zoals voor de Afsluitdijk en de Ring Utrecht. →

→ Transities

De Omgevingswet roept, nee, schreeuwt naar onze mening om dergelijke multidisciplinaire adviesteams. In ruimtelijke processen voltrekt zich een grote verandering, een paradigmaverschuiving waarin ruimtelijke ontwikkelingen niet langer het exclusieve domein van overheden, beleggers, ontwikkelaars en corporaties zijn. Waarin de kennis niet meer alleen van planologen en ruimtelijk ontwerpers komt, maar van nieuwe spelers, dicht op de locatie. *Bottom-up* in plaats van *top-down*. Er wordt gezocht naar nieuw eigenaarschap en nieuw kapitaal. Naar manieren om te werken op basis van een startbeeld in plaats van een eindbeeld. Naar transformatie, tijdelijkheid en krimp in plaats van alsmaar nieuwe ontwikkelingen. Naar gezonde verstedelijking, naar het metabolisme van de stad en het landschap. Integraal denken en werken zijn de toverwoorden, maar er zijn grenzen aan wat een mens aan integraliteit kan overzien. De rol van de overheid – de grootste opdrachtgever van kwaliteitsteams – verandert. *Peergroupplanning* (binnen eigen disciplines) wordt *open-sourceplanning* (met alle betrokkenen); plannen worden convenanten en ruimtelijke kwaliteit kan meeliften in programma's. In het slechtste geval gaat de overheid achterover zitten, wachtend op de dingen die komen gaan. In het beste geval blijft de overheid regie voeren, door te onderhandelen over de maatschappelijke meerwaarde van initiatieven. Het accent komt te liggen op vooroverleg en vroegtijdige begeleiding van particuliere initiatiefnemers. Juist daarbij lijkt een neutraal en multidisciplinair team van deskundigen onmisbaar: door vragen te stellen en prioriteiten te benoemen, in een cyclisch proces waarin de opgave en de oplossingen worden aangescherpt. Natuurlijk moet dat altijd gebeuren binnen democratisch vastgestelde beoordelingskaders. De nog resterende gemeentelijke projecten en de projectbesluiten van provincies, waterschappen en rijk zijn zó complex dat een integraal advies over de mogelijkheden om het project maatschappelijke meerwaarde te geven, noodzakelijk lijkt voor zorgvuldige besluitvorming. Nederland heeft 'recht' op inzet van gebundelde deskundigheid.

Hoe wilt u geadviseerd worden?

De ontwikkelingen in de samenleving en in het vakgebied vragen nieuwe vaardigheden en werkwijzen van ruimtelijke kwaliteitsteams. In het onderzoek zagen we teams die hier volop mee bezig zijn, maar ook teams die nog steeds aan tafel zitten als tien jaar geleden: afwachtend, met een zekere distantie en soms zelfs arrogantie, onwrikbaar in de eigen wereld.

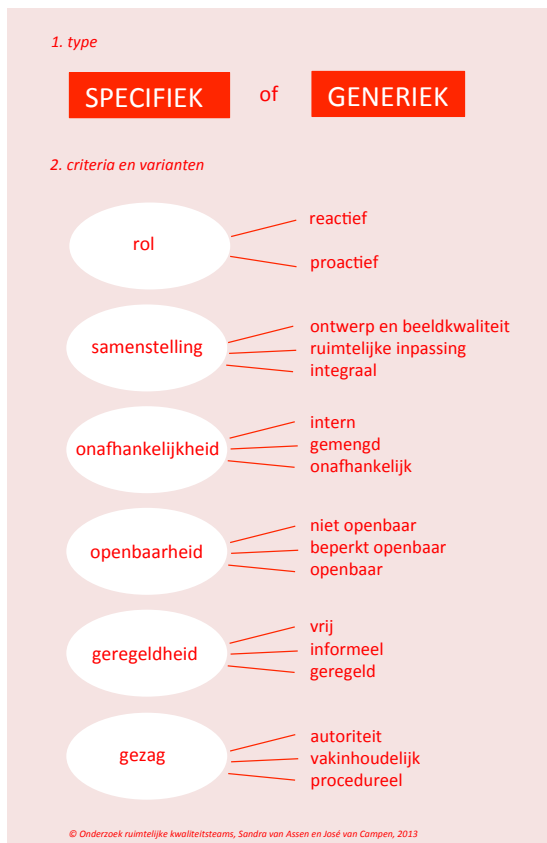
In een essay in het boek Q-FACTOR formuleert Dorien de Wit twee uitdagingen voor opdrachtgevers van kwaliteitsteams. De eerste uitdaging is om bij de instelling van het team niet alleen de inhoudelijke opgave te beschrijven, maar ook de complexiteit van het veranderende krachtenveld en de verwachting dat het kwaliteitsteam zich daartoe verhoudt. Een tweede uitdaging voor opdrachtgevers is een kwaliteitsteam niet alleen samen te stellen op klassieke inhoudelijke gezaghebbendheid, maar bij de selectie ook de 'softe' kwaliteiten stevig mee te wegen: procesgevoeligheid, vaardigheid in communicatie en verbinden, kunnen schakelen in rollen en verhoudingen.

Bestuurders kunnen er wat ons betreft niet expliciet genoeg in zijn: hoe wilt u geadviseerd worden? Welke eisen stellen bestuurders aan de ruimtelijke kwaliteitsadviezen waarop zij hun besluiten baseren? Hoe zorgen bestuurders ervoor dat die adviezen inhoudelijk goed toegesneden zijn en deugdelijk tot stand komen? In het boek Q-FACTOR werken we twee begrippen uit om het gesprek over de kwaliteit van een kwaliteitsteam te voeren: het profiel en de Q-factor.

Consistent profiel

Het onderzoek bevestigt dat er geen twee kwaliteitssteams aan elkaar gelijk zijn. Dat diffuse beeld leidt vaak tot spraakverwarring, onzekerheid en verkeerde verwachtingen. Hybride of onduidelijke kwaliteitssteams wekken ergernis. We hebben daarom een model opgesteld om het profiel van kwaliteitsteams bespreekbaar en scherp te maken. Het profiel is maatwerk, er is niet één beste keuze, maar consistentie in de keuzes is wel van groot belang.

De 3 O'S

De Q factor van het ruimtelijk kwaliteitsteam bij het adviseren over een ruimtelijk ontwerp hangt samen met de kennis en houding ten opzichte van de opdracht en de omgeving. Het adviseren is geen technocratische exercitie of het afvinken van criteria. Het gaat om het interpreteren van een initiatief in dit speelveld.

Model om het profiel van een ruimtelijk kwaliteitsteam bespreekbaar te maken

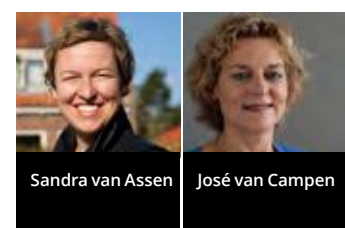
Het model bestaat uit twee typen en zes criteria met bijbehorende varianten. De twee typen zijn gebaseerd op een belangrijk onderscheid in de ruimtelijke opgaven: deze zijn specifiek of generiek. De zes criteria gaan over de invulling van het team: rol, samenstelling, onafhankelijkheid, openbaarheid, geregeldheid en gezag. Bij elk criterium onderscheiden we verschillende varianten.

Een hoge Q-factor

Wij introduceren de Q-factor als gespreksmodel voor de professionaliteit van een ruimtelijk kwaliteitsteam. De Q-factor staat voor de mate waarin een team met gezag, souplesse en effectiviteit opereert in het verschuivende krachtenveld van opdracht, omgeving en ontwerp. Het gaat niet om een stempel of een rapportcijfer, maar om een manier om de professionaliteit systematisch bespreekbaar en kenbaar te maken voor bestuurders, leden, opdrachtgevers, klanten en andere betrokkenen.

Ruimtelijke kwaliteitsteams hebben lange tijd 'onder de radar' gevlogen en zich in alle vrijheid kunnen ontwikkelen tot een niet weg te denken factor in de ruimtelijke planning. Die vrijheid wordt door veel betrokkenen als positief ervaren, maar heeft als keerzijde de genoemde verwarring, en dat kan ten koste gaan van de zorgvuldigheid en de rechtszekerheid. Na twintig jaar lijkt de tijd rijp om een paar dingen te regelen. De Omgevingswet biedt een kans om enkele eenvoudige spelregels voor deugdelijke kwaliteitsadviesing vast te leggen. Best of both worlds: de professionaliteit en transparantie van de welstandscommissies kan gecombineerd worden met de vrijheid en flexibiliteit van kwaliteitsteams. Wij pleiten niet voor het 'dichtregelen' van de ruimtelijke kwaliteitsadviesing, maar wel voor meer aandacht voor de professionaliteit en zichtbaarheid ervan. Alleen ruimtelijke kwaliteitsteams met een hoge Q-factor kunnen de weelde van de vrijheid dragen.

Sandra van Assen (stedenbouwkundige) en **José van Campen** (planoloog) onderzochten het functioneren en de betekenis van ruimtelijke kwaliteitsteams. Het onderzoek is gestart vanuit verbazing over het feit dat het verschijnsel 'kwaliteitsteam' volledig ingeburgerd leek in de ruimtelijke vakgebieden, terwijl er toch geen enkel overzicht, geen definitie, geen overstijgende kennis en geen gezamenlijke reflectie was. Het onderzoek heeft in kaart gebracht welke ruimtelijke kwaliteitsteams er zijn in Nederland en hoe zij werken. Van de circa honderdveertig gevonden ruimtelijke kwaliteitsteams hebben er negentig actief aan het onderzoek meegewerkt en vragenlijsten beantwoord.

Pleidooi voor een Rijksadviseur Ruimtelijke Kwaliteit

Ik mocht op 28 november, tijdens de bijeenkomst **Hitte in de Delta** georganiseerd door Architectuur Lokaal, in mijn hoedanigheid van voormalig Rijksbouwmeester (1979-1986) het rapport ***Q-factor, ruimtelijke kwaliteitsteams in Nederland*** in ontvangst nemen. Samen met José van Campen ben ik intensief betrokken geweest bij de opstelling van het rapport ***Welstand op een nieuwe leest*** uit 1999, de laatste modernisering van het in de Woningwet van 1901 voorgeschreven welstandstoezicht. Sleutelbegrip bij de toen doorgevoerde transformatie was 'transparantie voor de burger'. Om dat te bereiken werden gemeenten verplicht om de door hen bij het welstandstoezicht te hanteren criteria op papier te zetten en de zittingen openbaar te maken. Deze wijzigingen hebben in veel opzichten het gewenste gevolg gehad, maar een belangrijk probleem bleef bestaan: de Woningwet stelt beoordeling uitsluitend verplicht voor bouwwerken waarvoor een bouwvergunning wordt aangevraagd, derhalve pas in een reeds vergevorderd stadium van hun ontwikkeling. Het bij de start van een project bespreken van uitgangspunten in een bredere stedenbouwkundige en landschappelijke context was daardoor in feite nauwelijks mogelijk.

Het bloed kruipt waar het niet gaan kan: gaandeweg groeide naast het welstandstoezicht een praktijk van gebiedsontwikkeling, begeleid door zogenaamde 'kwaliteitsteams' in vele soorten en maten, met verschillende opdrachtgevers en verantwoordelijkheden en van sterk uiteenlopende samenstelling. Het rapport ***Q-factor*** brengt dat alles scherp in beeld en verbindt daaraan de conclusie dat weliswaar vaak heel goed werk wordt gedaan, maar dat enige stroomlijning in de wildgroei ter wille van het aanzien van de teams en de rechtszekerheid van de burger in de toekomst gewenst is. Nu de Woningwet na 113 jaar wordt vervangen door de kersverse Omgevingswet, is er alle aanleiding om aan die suggestie gevolg te geven. De wet biedt daar een uitstekend handvat voor met de introductie van 'waarden', die door overheden gehanteerd kunnen worden bij het beoordelen van de (ruimtelijke) kwaliteit van plannen. Het meest voor de hand liggende middel om dit wettelijke kader verdere invulling te geven lijkt mij een Algemene Maatregel van Bestuur waarin een heldere structuur wordt aangebracht in de *monitoring* van deze waarden bij bouw- en gebiedsinrichtingsprojecten.

Sandra van Assen, Tjeerd Dijkstra en José van Campen

Daarbij valt te denken aan de volgende uitgangspunten.

1. Op gemeentelijk niveau worden kwaliteitsteams ingesteld op basis van een stelsel van uitgangspunten met betrekking tot samenstelling, taken en werkwijze die worden geformuleerd in de Algemene Maatregel van Bestuur. De gemeente kan de coördinatie van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid in handen leggen van een Stadsbouwmeester.
2. Op provinciaal niveau wordt de verantwoordelijkheid voor de ruimtelijke kwaliteit van gebiedsontwikkeling, die de bevoegd heden van betrokken gemeentebesturen overstijgt, dan wel betrekking heeft op het territorium van meerdere gemeenten, gelegd bij een Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit. Hij kan zich daarbij per project laten assisteren door een Provinciaal Kwaliteitsteam.
Hij assisteert daarnaast gemeenten die daar behoefte aan hebben bij het ontwikkelen van hun ruimtelijk beleid en ziet toe op de inrichting van de gemeentelijke kwaliteitstoetsing.
3. De Rijksbouwmeester bewaakt de ruimtelijke kwaliteit op nationaal niveau. Om hem daarbij te ondersteunen wordt een Rijksadviseur Ruimtelijke Kwaliteit aangesteld in het College van Rijksadviseurs. Zijn taak is om naast het begeleiden van projecten van op nationaal niveau de kwaliteitsbegeleiding op lagere overheidsniveaus te ondersteunen. De Rijksbouwmeester rapporteert over de effectiviteit van het integrale ruimtelijke kwaliteitsbeleid aan de minister.
4. Er wordt een overgangperiode gehanteerd waarin bestaande kwaliteitsteams hun werkwijze aanpassen aan de nieuwe regelgeving en onder handen projecten afronden. In de hoop met deze voorlopige ideeën te hebben bijgedragen aan de toekomst van de Q-factor in Nederland.

Tjeerd Dijkstra,
Architect en voormalig Rijksbouwmeester (1979-1986)

Hitte in de delta in beeld

Deelnemers benoemen de opgave van de toekomst

Steven Stolk Hitte kost ons meer levens dan wateroverlast. En is dus een dreigender probleem.

Joppe van der Heijden Wat is er nou mooier dan met de boot naar je werk kunnen?

Miranda Reitsma Zonder water geen eten.

Marco van Zandwijk Niet bang zijn voor wat nog komen kan.

Mike Emmerik, Teun van den Ende
Droogte het grootste gevaar voor het veen!

Marleen Hermans Droogte is lastiger op te lossen en dus de mooiste uitdaging voor ontwerpers om aan te werken.

Henk Ovink

Yves de Boer Innovatie; buitenkant lijn is ook in!

Cilly Jansen, Indira van t Klooster

Eva Kasbergen In hitte leert men het genot van wateroverlast pas echt waarderen.

Syb van Breda Hoog en droog is een illusie.

Brendan de Graaf

C. Vanderheyden, Wanda Roskam
Wij zijn gewapend tegen water en droogte!

Albert Jong De verwachting is dat het kwik een stuk hoger zal zijn in 2050.

André Kwakernaat, Ton Gjeltema Hitte en Delta bieden juist oplossingen.

Herman Reezigt Smeer je goed in!

Annemiek Rijckenberg Structurele problematiek aanpakken; verdroging en verzilting. Wateroverlast moeten we gewoon mee leren leven. Kaplaarzen aan!

Wieger Postma Droogte is het grootste probleem.

Flip van Leeuwen Tegel eruit, plant erin!

Jef Mühren Ik ben water!

Roelof Westerhof Op de zandgronden kan het wel eens gaan stuiven. Als we daar geen water gaan vasthouden.

Bram van der Beek Droogte; er is nog een hoop te doen.

Govert en Pia van Oord

Margot de Jager

Marieke Ritzema Mensen hebben nu nog echt geen benul van dat het echt droog kan worden.

Thijs Verburg

Michiel van Dongen Wateroverlast is de grootste ontwerp opgave voor de komende eeuw.

Arnoud Molenaar Rotterdam, goed bezig!

Ronald Vennik

Nelleke van Thiel Overlast vooral bij de burger merkbaar, overstromingen van kelders etc.

Jan Boot In 2017 werken we nog veel harder aan de dijken.

André Mol, Anne Luijten Het is een mooie opdracht om Nederland klimaatveilig te maken. En laat het nu maar regenen!

Annick Tilburg Lekker nat.

Aart Karssen Maak Nederland mooi!

Bastiaan Jongerius

Willem Hein Schenk Laten we het water koesteren! En gebruiken voor een spannende ontwerp opgave,.

Mino Abadier Laten we niet tegen het water werken maar met het water.

Dinus Herrewijnen, Ab Wessels Overdaad van rijkdom

Felix van Zoest

Karen Hoorn, Dirk-Jan Sluiter Roeien met nieuwe riemen

Leon van Moosdijk Onze inwoners weer droge voeten geven vraagt samenwerking met de burgers.

Tjaard Vos Ruimtelijke adaptatie gaat over systeemdenken; in gebied en geld.

Ingrid Rozie In ruimtelijke plannen moeten we ons zowel gaan voorbereiden op droogte als op wateroverlast.

Tanja van Sloten

Dorien de Wit Bestuurders van Nederland verbindt de waterproblematiek met kansen en nieuwe creatieve ruimtelijke oplossingen

Nicola Kornig Met de ingenieursmentaliteit van Nederland valt er best iets moois van te maken.

Kirsten Schipper, Jeroen van Schooten
Waarom klagen; we wonen met z'n allen toch maar mooi aan de rivier.

José van Campen, Sandra van Assen
Water een verplicht vak op school.
(citaat Henk Onink)

Joppe Veul, Paul van Dijk, Wolbert van Dijk
We moeten de regen zien te bewaren voor de droge periodes.

Jeroen van Atteveld Maak je borst maar nat! We moeten meer aandacht hebben voor waterberging in de openbare ruimte.

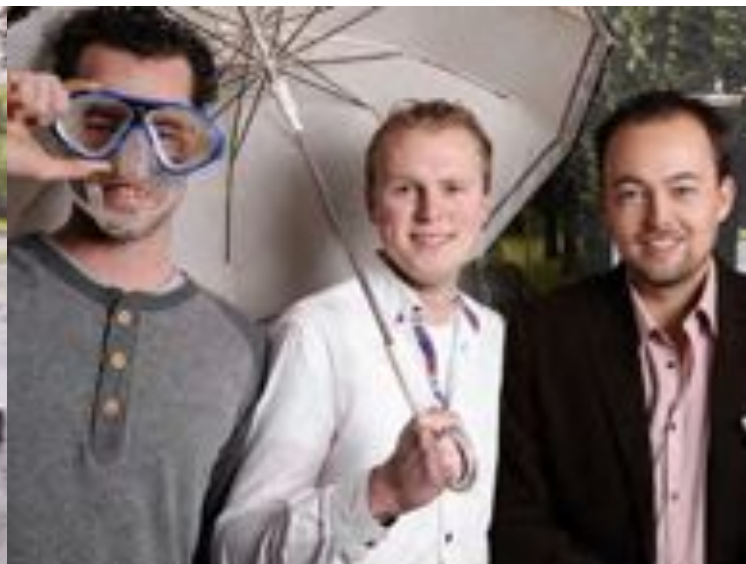
Loek van Vliet

Thijs van Hees We moeten de overstromingen zelf beter plannen.

Willem Jan Goossen Goed voorbereid is het halve werk.

Ronald Potters Over 10 jaar zien we water niet meer als een probleem. Dan gaan we er juist creatief mee om.

Henriette Sanders Hoe passen we de steden aan op het veranderende klimaat? Iedereen denkt mee.

Eric Frijters

Katja Portegies Elke kans grijpen om te oplossingen te komen.

Martin van t Klooster Water beheren? Van de geschiedenis leren!

Maarten Schmitt Laten inspireren, Nederland wordt nog steeds mooier!

Tanja Klip Werken aan water in een delta houdt nooit op.

Frans Veltman Deze problematiek gaat vele innovaties initiëren.

Thijs Asselbergs Water integreren!

Jutta Hinterleitner Je zag het al op tv mensen op waterski's door hun eigen straat.

Ad & Stef Bogaerds We houden van water maar niet te veel!

Walther Menteth I'm pisces!

Marleen van Dongen

Marcel van Heck, Dirk Baalman
Vandaag inspirerende voorbeelden gezien voor wateraanpak.

Joline Snel We hebben onze steden veel te veel laten verhard, daar dragen we nu de consequenties van.

Kees Hagendijk Het komt allemaal goed.

Maaïke van Beusekom

Architectuurcentra

Lokale architectuurcentra van Nederland bijeen in De Rozet, Arnhem, juni 2014

Het jaar 2015 was ooit de 'opleverdatum' voor de Vinex. De Vinexopgaven die rond 1990 werden gepland, vormden een kantelpunt voor een grotere inbreng van marktpartijen in de ruimtelijke ontwikkeling. "2015, daar wordt nu aan gewerkt", klonk het in 1988 toen de Vierde Nota werd gepresenteerd. Nu doet zich weer zo'n kantelpunt voor. Daarom werpt Het Jaar van de Ruimte de vraag opnieuw op: '2040, hoe wordt daar nu aan gewerkt'? De architectuurcentra van Nederland gaan hierover in gesprek ter voorbereiding op de **Dag van de Architectuur 2015**.

Jaar van de Ruimte 2015

2015 is Het Jaar van de Ruimte. Daarbij wordt teruggeblikt op 20 jaar ruimtelijk beleid en de uitwerking in de praktijk, komen uiteraard de kwaliteit van de resultaten en lessen voor de toekomst aan bod. Waar de planningslogica voorheen op groei was gebaseerd,

is voor een groot deel van Nederland stilstand of krimp het uitgangspunt geworden. Nu grootschalige en integrale planning op veel plekken niet meer werkt, komen de kleinschalige initiatieven op. Wijkenergiecorporaties, buurtondernemingen, gebiedsfondsen, stadslandbouw, ecologisch zelfbeheer, duurzaamheid en nabuurschap zijn de *new kids on the block*. Informatietechnologie geeft een impuls aan de onderlinge verbondenheid en creëert een nieuw soort online gemeenschapszin. Tegelijk doemen veel, deels nieuwe, ruimtelijke opgaven op: vernieuwing van de steden, verbetering van bereikbaarheid, omgaan met demografische krimp, verduurzaming van energiebronnen, accommodatie van klimaatveranderingen en het waarborgen van een gezonde leefomgeving. Er zijn landschappen nodig die eigenheid tonen en bedrijven die de kans krijgen om te groeien, te innoveren en zich blijvend te manifesteren op het wereldtoneel. Dat vraagt om een nieuw ruimtelijk evenwicht, een nieuwe vorm van planning die de gebruiker centraal stelt. In 2015 wil het Jaar van de Ruimte de aandacht vestigen op de nieuwe 'era van ruimtelijk handelen' met als motto: *Wie Maakt Nederland?* Het Jaar van de Ruimte bundelt kennis en interesses van tal van initiatieven, waaronder de **De Vinexmensen**

Indira van 't Klooster

Hans Leeftang

Jaap Evert Abrahamse

Jaap Jan Berg

bij Hitte in de delta

(gecoördineerd door het International New Town Institute INTI), **Groen Blauw** (gecoördineerd door WING) en **Infrastructuur en Ruimte** (gecoördineerd door Rijkswaterstaat).

Nieuw Nederland

Het Jaar van de Ruimte heeft aan Architectuur Lokaal gevraagd om de activiteiten van de Nederlandse architectuurcentra rond de traditionele Dag van de Architectuur een landelijk podium te geven.

Dat gebeurt in juni 2015 onder de noemer **Nieuw Nederland**. Ook coördineert Architectuur Lokaal een aantal reizende programma's om lokaal kennis 'op te halen' en in een breder geheel te plaatsen voor de slotbijeenkomst van het Jaar van de Ruimte, die in december 2015 zal plaatsvinden.

Vinextafette

Een van deze programma's is de **Vinextafette**. Rond diverse Vinexlocaties vinden gedurende het jaar allerlei bijeenkomsten plaats. Wat waren de overwegingen bij de ontwikkeling van deze Vinexlocaties? Hoe hebben deze wijken zich na oplevering ontwikkeld? Wat zijn de toekomstverwachtingen van de wijken? Ook op lokaal niveau worden immers oplossingen gevonden die relevant zijn voor een Nieuw Nederland, zoals pauzelandenschappen, (collectief) particulier opdrachtgeverschap, circulaire economie et cetera.

Atlas op tournee

Een ander programma is **Atlas op tournee**, een reizende (en groeiende) tentoonstelling langs architectuurcentra die voortbordurt op de *Atlas van de Verstedelijking in Nederland*. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling van Jaap Evert Abrahamse en Reinout Rutte (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014). Jarenlang hebben steden zich kunnen uitbreiden – met een extreme groei in de naoorlogse periode. Nu hebben veel gemeenten te maken met stagnatie en krimp, met alle gevolgen van dien. Hoe gaan zij hiermee om? Welke rol spelen stedenbouw en

erfgoed hierin? En welke aanknopingspunten biedt het verleden voor toekomstige ontwikkelingen? De Atlas geeft een prachtig beeld van de verstedelijking van Nederland tot 2010; de basis tentoonstelling was al te zien bij Hitte in de delta.

Ruimtereizigers

Er gebeurt nog veel meer in 2015. Zo organiseert Bureau Ruimtereizigers een serie kampeerweekenden in 'Vinexland', en worden door verschillende organisaties zoals de Raad van de Leefomgeving, de KNAG, de Universiteit van Amsterdam en Deltametropool bijeenkomsten, filmavonden en debatten gehouden.

Architectuur Lokaal biedt landelijk podium aan de Dag van de Architectuur 2015

Op 20 en 21 juni vindt de traditionele Dag van de Architectuur 2015 plaats. In dit weekeinde worden tal van gebouwen opengesteld, kunnen bijzondere plekken worden bezocht en worden activiteiten georganiseerd. Dit jaar onder de noemer Nieuw Nederland.

Via www.dvda.nl biedt Architectuur Lokaal dit jaar een landelijk podium aan architectuurcentra en andere culturele instellingen en initiatiefnemers om bekendheid te geven aan hun programma's en activiteiten.

TALENT

IJ Paviljoen

Programma

10.00 Zaal open

Tentoonstelling Archiprix 2014

In de **Expozaal** en in de **Tuinzaal** zijn de inzendingen voor Archiprix 2014 te zien.

Analyse van de afstudeerplannen voor Archiprix 2014 leidde tot de constatering dat gesproken kan worden van een springlevende architectuurcultuur. Het nieuwe engagement verloopt niet meer langs de rechte lijn van ontwerp naar resultaat (dat gedoemd is tot mislukking); het is gericht op het bouwen van concrete plannen bouwen in participatie. Daarbij spelen ook persoonlijke drijfveren mee van de nieuwe generatie ontwerpers, die zelfbewust en zelfverzekerd omgaan met actuele opgaven. Zij extrapoleren stedenbouw vanuit architectuur, en nemen duurzaamheid als vanzelfsprekend mee in hun plannen.

17.00 <<< Borrel in het restaurant

18.00 <<< Dinerbuffet in de IJ Zaal

UIT HET JURYPAPPORT ARCHIPRIX 2014

ARCHIPRIX

De oogst levert het beeld op van een zoekende generatie met veel idealisme en een brede onderzoekende blik. De jury signaleerde een paar algemene trends. In het algemeen lijkt er sprake van een existentiële twijfel over het vakgebied. Blijkbaar zijn er geen duidelijke basisvaardigheden meer waarmee men met vertrouwen een opgave kan aanpakken. Wat er uiteindelijk in de beroepspraktijk uit deze verwarring gaat groeien, moet nog blijken. Het is in ieder geval hoopvol dat de situatie tegemoet getreden wordt door een geëngageerde generatie die op een integere wijze een breed scala aan mogelijkheden aandraagt voor actuele opgaven.

Een ruime meerderheid van de plannen heeft raakvlakken met maatschappelijke opgaven. Er lijkt sprake van het heruitvinden van het idealisme. Er is geen sprake van cynisme. Sommige proberen met vormgeving een maatschappelijk probleem op te lossen, anderen gaan op een meer fundamentele wijze met de maatschappelijke aspecten om. Vaak wordt de idealistische insteek gekozen vanuit een persoonlijke betrokkenheid. Er is sprake van een groot engagement waarbij de rol van de ontwerper, alsook zijn instrumenten kritisch aan de orde worden gesteld.

Veel plannen hebben betrekking op duurzaamheid. Het thema wordt anders geformuleerd dan voorheen. Het is geen doel meer op zich, het thema is verinnerlijkt. Er lijkt een tendens te zijn om voort te bouwen op bestaande kwaliteiten, een fundamenteel verlangen naar vernieuwing ontbreekt. De ontwerpen zijn in de regel voorzichtig, in ieder geval minder hemelbestormend dan bij vorige generaties. Veel plannen positioneren zich in de bestaande stad en de formele bravoure is op zijn retour. Daarbij wordt soms teruggegrepen op het traditionalisme en in het verlengde daarvan een classicistische vormtaal.

In opvallend veel plannen vormt de infrastructuur een belangrijk onderdeel van de opgave. Op verschillende schaalniveaus wordt daarbij de relatie van de infrastructuur met de openbare ruimte beschouwd, maar zonder dat daarbij de stedenbouwkundige mogelijkheden worden doorgrond. Door de infrastructuur als een integraal onderdeel van de ontwerp-opgave mee te nemen, is zowel in kwalitatief als economisch opzicht nog winst te behalen. Dat wordt in verschillende plannen duidelijk, waarbij het voornamelijk gaat om de verkeersinfrastructuur als de hydrologische infrastructuur.

Er lijkt zich een tendens voor te doen waarbij de aard van het afstudeerplan verschuift van een 'meesterproef' waarbij de afgestudeerde aantoont de uitwerking van een bepaalde opgave tot in de finesses te beheersen naar ontwerpend onderzoek. Deze verschuiving sluit zowel aan bij de academisering van het onderwijs als bij de ontwikkelingen in de beroepspraktijk. Wel lijkt het vakmanschap van het architectonisch ontwerp aan kwaliteit in te boeten onder invloed van deze tendens. De theoretische verantwoording van het ontwerp groeit daarentegen naar een enorm hoog niveau.

De jury selecteerde na uitvoerige discussie twee projecten voor een prijs en twee voor een eervolle vermelding. De ene winnaar, The Ems Full Hybrid, is een grootschalig realistisch landschapsarchitectuurplan dat de waarde van het vak in een complexe context ondubbelzinnig aantoont. De andere winnaar, Recording and Projecting Architecture, is een volstrekt autonoom poëtisch onderzoek dat de absolute verleidende kracht van het architectonisch denken aantoont. Ook de eervolle vermeldingen hebben elk hun specifieke kwaliteiten: De noodzaak van ruïnes en Potsdams collectief.

Floris Alkemade

Jury Archiprix 2014: Floris Alkemade (juryvoorzitter), Tom Avermaete, Riëtte Bosch, Hans van der Heijden en Saline Verhoeven

Bron: Archiprix 2014, De beste Nederlandse afstudeerplannen, 2014, nai010uitgevers, ISBN 978-94-6208-114-7

A Strategy for Post Socialist Mass Housing

Hoe om te gaan met de confrontatie tussen enerzijds de snelle groeiende welvaart van landen in Centraal- en Oost-Europa en de bijbehorende nieuwe woonwens en anderzijds de bestaande monotone socialistische *Plattenbau*? Het afstudeerplan betreft een langzame transformatie van de wijk Hellersdorf in Berlijn en de wijk Rataje gelegen nabij het centrum van Poznan. De locaties fungeren als testgebieden voor het ontwikkelen van strategieën om socialistische massawoningbouw om te vormen tot levendige woongebieden. Het projectplan van Rataje wordt hier onder de loep genomen.

Marnix Scholman | mentor: Petar Zaklanovic, Jan Willem van Kuilenburg, Pieter Feenstra | **Academie voor Architectuur en Stedenbouw Tilburg**, afstudeerrichting: **Urban Design**

Asulon 51°22'03.47"N 6°10'00.69"O

Plan voor een nieuw asielzoekerscentrum op het Vleesplein, één van de stadspoorten van Venlo

De locatie kenmerkt zich als transitiezone tussen groot en klein, tussen snel en langzaam, tussen vluchtig en geborgen. Intensieve looproutes doorkruisen het Vleesplein en vormen een kansrijke bodem voor kruisbestuiving. Reeds vanuit de trein is de plek voor de naderende asielzoeker waarneembaar. Programmatisch en architectonisch is het centrum verweven met de stad. Het gebouw communiceert het scala van mogelijkheden, routes en gemoedstoestanden van de asielzoeker. Ruimtes zijn afwisselend rijk of arm. Grenzen zijn afwisselend hard of zacht. Elke functie wordt ondersteund door specifieke architectonische oplossingen.

Louis Toebosch | mentor: Christian Müller, Ralph Brodrück, Annemarijken Hilberink, Wim Korvinus | **ArtEZ Academie van Bouwkunst**, afstudeerrichting: **Architecture**

ArchiDom, defragmentatie van de genius loci

Falsificatie van de stedelijke identiteit van Skopje

Met mijn ontwerp voor een stedelijke boomgaard, een architectuurcentrum en een ontdekkingsroute in Skopje, de hoofdstad van Macedonië, wil ik de stedelijke authenticiteit en de kwaliteit van leven van mijn geboortestad behouden.

Tatjana de Grood Trajkovska | mentor: Fred Humblé, Saskia van Stein, Roger Martens, Elmar Kleuters | **Academie van Bouwkunst Maastricht**, afstudeerrichting: **Architecture**

Cyclone resilient landscape

Dit afstudeerproject en het landschapsplan is gericht op het bestrijden van de effecten van tropische cyclonen op Madagaskar.

Esther Bergstra, Roxanne Hornman | mentor: Ingrid Duchhart, Philippe Ker Rault, Alexander Vollebregt | **Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Landschapsarchitectuur**, afstudeerrichting: **Landscape Design**

De Ideale Gevangenis

Ontwerp voor een resocialisatie gevangenis waarbij controle samengaat met humanisering

Het ontwerp heeft als uitgangspunt het huidige programma van eisen van het Ministerie van Justitie voor een gesloten inrichting. Deze strikte eisen mogen geen excuus zijn voor het creëren van een inhumain gebouw. Binnen deze kaders is een leefomgeving gecreëerd die zoveel als mogelijk normalisatie uitstraalt. De gevangenen moeten een leven kunnen leiden dat vergelijkbaar is met het leven buiten de gevangenis.

Arnold van Ouwerkerk | mentor: Nanne de Ru, Joost Glisenaar, Remco Bruggink | **Rotterdamse Academie van Bouwkunst**, afstudeerrichting: **Architecture**

(EERVOLLE VERMELDING)

De noodzaak van ruïnes

Een strategie voor het schaduwlandschap van Le Centre

De noodzaak van ruïnes stelt de transformatie voor van het vergeten industriële landschap van Le Centre tot een wonderlijk schaduwlandschap. Parallel aan de dagelijkse grauwe context bepalen surrealistische landschappen, bijzondere geologische processen en arcadische ruïnes de identiteit. Het is een landschap om te ontdekken, te (ver)dwalen en te verwonderen.

Claire Laeremans | mentor: Jana Crepon, Ruut van Paridon, Bruno De Meulder | **Academie van Bouwkunst Amsterdam**, afstudeerrichting: **Landscape Design**

De landtong herontdekt

Een vertellend landschap in de Rotterdamse haven

Het plan presenteert zeven ingrepen in het landschap van de landtong van Rozenburg waarmee de kwaliteiten van deze bijzondere restlocatie middenin het Rotterdamse havengebied geactiveerd worden. Dit met het doel de bezoeker te verleiden om het bijzondere gebied te gaan verkennen.

Adriaan Aarnoudse | mentor: Gianni Cito, Marcel van der Lubbe, Bas Princen | **Academie van Bouwkunst Amsterdam**, afstudeerrichting: **Architecture**

dis-tance

Ontwerp voor twee huizen, Whispering House en House One, waarbij een Euclidisch algoritme wordt ingezet om betere, unieke ontwerp oplossingen te realiseren.

Emilia Serowiec | mentor: Bernard Colenbrander, Jacob Voorthuis, Jan Schevers | **Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

EConnect

Plan voor een bouwsysteem op basis van CNC gefreesde vlakke elementen met geïntegreerde 'friction-fit' verbindingen. Het systeem is toegepast in het ontwerp voor de herbouw van een door de aardbeving getroffen informele wijk in Port-Au-Prince, Haïti.

Pieter Stoutjesdijk | mentor: Thijs Asselbergs, Robert Nottrot, Sander Mulders, Martijn Stellingwerff | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde** afstudeerrichting: Architecture

MediaMetro

"Oude Waarden ~ Nieuwe Normen"

In het hart van het Antwerpse Borgerhout, onder de drukke Turnhoutsebaan bevindt zich MediaMetro. Een informatie-distributiepunt vormt in combinatie met een nooit gebruikt metrostation een ondergrondse sociaalculturele hybride. Het hergebruikt en transformeert een ongebruikt kavel in een arme maar levendige wijk dat de bewoners van Borgerhout binnen en buiten de ring, Intramuros en Extramuros, met elkaar verbindt.

Lex Hildenbrant | mentor: Theo Hauben, Jan Willem van Kuilenburg, Pieter Feenstra | **Academie voor Architectuur en Stedenbouw Tilburg**, afstudeerrichting: Architecture

Leerlandschap voor genetisch onderwijs

Ontwerp voor een basisschool in het historisch centrum van Gouda die optimaal ruimte biedt aan het door Martin Wagenschein ontwikkelde genetisch onderwijs.

Eef-Jan Boon | mentor: Serge Schoemaker, Bert Kalkman, Robert von der Nahmer | **Rotterdamse Academie van Bouwkunst**, afstudeerrichting: Architecture

Integrating Informality

Ontwerp voor een informele nederzetting in Mumbai, India

Rohan Varma | mentor: Dick van Gameren, Roberto Rocco, Jan van de Voort | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: Architecture

Met water stad maken

Plan voor een transformatiestrategie voor de openbare ruimte van Pendrecht in Rotterdam. De strategie koppelt de wateropgave van de stad aan de kracht van haar bewoners en schetst daarmee een klimaatbestendig toekomstbeeld voor de wijk.

Jens Jorritsma | mentor: Martin Aarts, Helmut Thoele, Evert Kolpa, Dennis Moet | **Rotterdamse Academie van Bouwkunst**, afstudeerrichting: **Urban Design**

Moerwijk Hofjes

De transformatie van een na-oorlogs woningbouwblok met inachtneming van de privacy van de gebruikers in de wijk Moerwijk in het zuidwesten van Den Haag.

Oriana Kraemer | mentor: Lidwine Spoormans, Wido Quist | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde** afstudeerrichting: **Architecture**

mode Cologne

De modeschool met de naam modeCOLOGNE dient in het masterplan als pionier bij de ontwikkeling van een modewijk in het centrum van Keulen. In het ontwerp van de modeschool zijn context, gebouw en programma sterk met elkaar verweven.

Naomi Even | mentor: Jos Bosman, Daan Lammers, Michiel van der Wielen | **Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde** afstudeerrichting: **Architecture**

Muiderpoort Station Renewed

Met het doel om het Muiderpoort stationsgebied in Amsterdam te transformeren van een onherbergzame plek tot een aantrekkelijk centrum van de omliggende buurten, stel ik voor om de bestaande spoordijken te veranderen in gebouwen.

Hyeonsu Yang | mentor: Paul Vermeulen, Henk Muhl, Esther Gramsbergen | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde** afstudeerrichting: **Architecture**

(EERVOLLE VERMELDING)

Potsdams collectief

Een doorontwikkeling van het Potsdams collectief als antwoord op het paradigma van stedelijke ontwikkeling

Het uitgangspunt voor dit ontwerp van een grootschalig wooncollectief in het hof van een bouwblok in Potsdam was om de a-generieke kwaliteit van de stad te verbeteren door de fragiele architectonische niche kwaliteiten door te ontwikkelen en om deze te versterken. Het antwoord is gevonden in een doorontwikkeling van het lokaal typische hof collectief, ontstaan in de bouwblokken van de oudste 'Stadterweiterung' van Potsdam. Dit vormde het fundament voor het ontwerp, aldus het 'Potsdams Collectief.'

Bob L'Herminez | mentor: Haïke Apelt, Bernard Colenbrander, Christian Rapp | **Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde** afstudeerrichting: **Architecture**

Omgevingsarticulaties

Als bouwregels te beperkend zijn en leiden tot uniformiteit, waarom zouden we de wetten dan niet herschrijven, zodat het bouwen veel specifiekere huizen oplevert?

Anne Dessing | mentor: Anne Holtrop, Felix Claus, Marieke Timmermans | **Academie van Bouwkunst Amsterdam**, afstudeerrichting: **Architecture**

(GEDEELDE EERSTE PRIJS)

Recording and Projecting Architecture

Het ontwerp voor een blindenbibliotheek is gesitueerd in het Parco di Villa Borghese naast de centrale bibliotheek van Rome. De functie is gerelateerd aan de geschiedenis van Rome waarin representatie steeds een belangrijke rol speelt.

Filippo Maria Doria | mentor: Henriëtte Bier, Pierre Jennen, Oscar Rommens, Marc Schoonderbeek | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

Responsive Suburbia

Wonen en werken in IJburg

Het woningbouwplan omvat 72 eenheden en is gesitueerd in IJburg, een nieuwe monofunctionele woonwijk ten oosten van het centrum van Amsterdam.

Dominika Linowska | mentor: Nelson Mota, Ype Cuperus | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

Zilt

Schakel tussen zee en land

Bij Deikum, boven Pieterburen, ontwierp ik een zilt natuurgebied. De natuur, de route en de gebouwen vormen de overgang van land naar zee, van zoet naar zout. Door deze ingreep worden twee gebieden die met de rug naar elkaar toe staan met elkaar verbonden. Het nieuwe zilte landschap vormt een geleidelijke overgang van het grootschalige binnendijkse landbouwgebied naar de kwelders en de natuur van de Waddenzee.

Klaas Jan Geertsema | mentor: Henk Stadens, Jan Arend Mulder
Academie van Bouwkunst Groningen, afstudeerrichting: **Architecture**

Sediment of a Fragmented Landscape

Ontwerp voor een archief in Pristina, Kosovo dat de geschiedenis en de kwaliteiten van de plek toegankelijk maakt.

Anvina Devi Canakiah | mentor: Marc Schoonderbeek, Klaske Havik | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

(GEDEELDE EERSTE PRIJS)

The Ems Full Hybrid

'The Ems Full Hybrid' is een groeiende strategie die met de hulp van afgedankte boorplatformen en nieuwe getijddepolders een oplossing biedt voor de economische en ecologische problemen van het Eems estuarium. De inzet van deze polders en platformen herstelt het evenwicht in het natuurlijk systeem en biedt nieuwe economische kansen voor de krimpende regio. Het resultaat is een hybride landschap: een spectaculaire mix van platformen, polders en platen, waar zeehonden en steltlopers niet kunnen bestaan zonder boorplatformen en oceaanstomers.

Jonas Papenborg, Remco van der Togt | mentor: Paul Roncken, Harro de Jong | **Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Landschapsarchitectuur**, afstudeerrichting: **Landscape Design**

Study Centres for Amsterdam

De bestaande opgave voor een nieuwe universiteitsbibliotheek voor de UvA in Amsterdam wordt uitgewerkt door verschillende studie centra, verspreid zijn over de stad te ontwerpen.

Tjerk de Boer | mentor: Mark Pimlott, Henk Muhl, Christoph Grafe | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

The resilient river

Her-weven van stedenbouw, mobiliteit, architectuur en landschap

De transformatie van het rivierlandschap in Wenen is de concrete uitwerking van een fundamenteel onderzoek naar Europese rivierfronten. Het afstudeerproject verkent de potentie van verwaarloosde stedelijke riviergebieden en biedt een nieuwe visie voor de rivier met als doel de relatie tussen land, stad en haar gebruiker te herstellen. Door het 'her-weven' van stedenbouw, mobiliteit, architectuur en landschap in het stedelijk weefsel van Wenen transformeert het rivierlandschap in een actief en productief gebruikte publieke ruimte die de stad en haar rivier verbindt.

David Klinkhamer | mentor: Robert Nottrot, Willem Hermans, Jan van de Voort | **Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

Zoutkristallen

Een strategie voor het reactiveren van de rijke natuur van de Oosterschelde

Zoutkristallen is een proces waarin natuur en landbouwontwikkeling leidt tot een gastvrij productielandschap waarin mens en dier zich welkom voelt. Met een aantrekkelijk landschap en productontwerpen gemaakt van lokale grondstoffen worden ambassadeurs van de Oosterschelde aangesproken. De aanleg van een getijdenbad is de eerste stap in de missie de natuur weer te verbinden met onze cultuur.

Marit Janse | mentor: Maïke van Stiphout, Cees van der Veen, Martin Aarts | **Academie van Bouwkunst Amsterdam**, afstudeerrichting: **Landscape Design**

Samen Spel

leegstand gemeenschappelijk transformeren

Sjoerd Raaijmakers | mentor: Jeanne Dekkers, Maarten Willems, Jacob Voorthuis | **Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde**, afstudeerrichting: **Architecture**

INSPIRATIE

Tuinzaal

Programma

- 10.00 Zaal open
- 10.15 **Partnerparade**
o.l.v. **Carolien Ligtenberg** bureau ZWIRT

De presentaties vonden plaats van 10.15 tot 12.00 uur en werden herhaald van 12.15 tot 14.00 uur

Rijk en ruimte

Young innovators

Rients Dijkstra Rijksadviseur Infrastructuur en Stad

Nederlandwordtanders

Carolien Ligtenberg bureau ZWIRT

Zoetwater

De Zoetwatercoöperatie

Wolbert van Dijk, Paul van Dijk & Joppe Veul

Dijken van Nederland

Eric-Jan Pleijster LOLA

Lokale voedselproductie

Stadslandbouwdoos

Minke Mulder & Claire Oude Aarninkhof

De voedselmetropool

Peter Leeuw Bureau 3515

Transformatie en behoud van energie

Onbetaalbaar overschot

Dik Houben Powerhouse Company

Verduurzaming scholenbouw

Marco van Zandwijk RUIMTE OK

Warmte in de stad

Warmsterdam

Jeroen Atteveld & Dingeman Deijs

Pilot EEN (Ecologisch Energie Netwerk)

Olv Klijn FABRIC

Rainproof

Amsterdam Rainproof

Daniel Goedbloed Waternet

Het wonderre waterplein

Florian Boer & Dirk van Peijpe DE URBANISTEN

- 14.00 Afsluiting
Rients Dijkstra & Carolien Ligtenberg

17.00 <<< Borrel in het restaurant

18.00 <<< Dinerbuffet in de IJ Zaal

RIJK EN RUIMTE

Young Innovators Ontwerp als middel bij maatschappelijke opgaven

Negen veelbelovende ontwerpers werkten een jaar lang aan maatschappelijke opgaven zoals transformatie, de ruimtelijke impact van de energietransitie en de deltaproblematiek. Deze 'Young Innovators' zijn geselecteerd uit de Archiprix-inzendingen van de afgelopen jaren. Het programma Young Innovators is een initiatief van het College van Rijksadviseurs (CRA), waarmee het College jonge, talentvolle vakgenoten wil betrekken bij de grote ruimtelijke opgaven zoals die zijn benoemd in het Werkprogramma 2012-2016 van het CRA.

Met de formulering van een concrete ontwerpopdracht, begeleiding door de Rijksadviseurs zelf en door experts vanuit verwante disciplines, zijn realistische en praktijkgerichte ontwerpstrategieën ontwikkeld. Dit resulteerde in vijf inspirerende projecten: *Onbetaalbaar Overschot* van Dik Houben, *Warmsterdam* van Jeroen Atteveld en Dingeman Deijs, *De Stadslandbouwdoos* van Minke Mulder en Claire Oude Aarninkhof, *De Voedselmetropool* van Peter Leeuw en *De Zoetwatercoöperatie* van Wolbert van Dijk, Joppe Veul en Paul van Dijk.

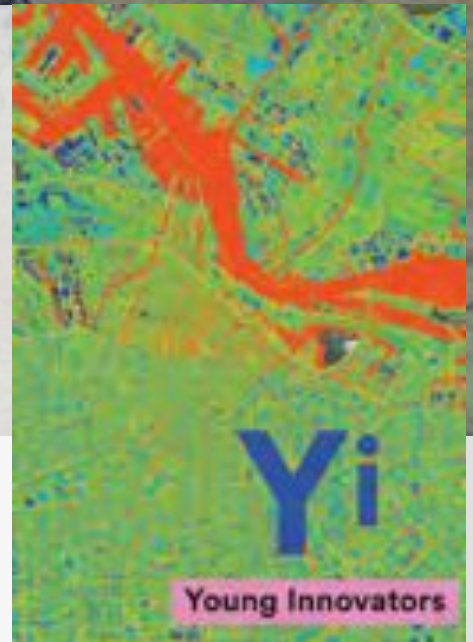
Deze projecten leveren een belangrijke bijdrage aan het denken over innovatie en duurzaamheid. Ze laten zien wat het betekent reststromen en maatschappelijke waarden inclusief te maken bij ruimtelijk- maatschappelijke vraagstukken als water, energie, overproductie en voedsel. Bijvoorbeeld de studie *Warmsterdam*, waarin letterlijk de restwarmte van bedrijven en industrie in de stad benut wordt voor de warmwaterbehoefte en verwarming van huishoudens. Veel van die warmte wordt nu weggegooid, maar door deze slim te benutten bespaar je niet alleen energie, maar kan ook een bijdrage geleverd worden aan de openbare ruimte van de stad.

Een ander voorbeeld is de *Zoetwatermachine* waar de morfologische eigenschappen van het eiland Noord-Beveland worden benut om zoet water zo lang mogelijk vast te houden. Deze studie levert zo een bijdrage aan het nadenken over duurzaam en toekomstbestendig grondgebruik op verdrogende en verziltende delen van Nederland in het licht van de klimaatverandering.

Rients Dijkstra

De projecten van de Young Innovators worden op de volgende pagina's toegelicht en zijn te vinden op: www.collegevanrijksadviseurs.nl. Voor 2015 start het College van Rijksadviseurs met een nieuwe ronde.

Nederlandwordtanders **Voorlopers en vormgevers van een nieuwe bouwcultuur**

Of het nu gaat om creatief hergebruik van bestaande gebouwen of duurzame vormen van water- en energiehuishouding, om nieuwe bestemmingen voor verwaarloosde plekken of geheel nieuwe productietechnieken: er tekent zich een nieuwe bouwcultuur af in Nederland.

In 2009 werd Nederlandwordtanders door de vorige Rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol in het leven geroepen. Jonge ontwerpers kregen den kans om zich in onderzoekslabs te buigen over actuele ruimtelijke vraagstukken. De huidige Rijksbouwmeester Frits van Dongen heeft een vervolg gegeven aan dit initiatief.

Nederlandwordtanders is uitgegroeid tot een vooruitstrevend platform met ruimtelijke vernieuwers en voorbeeldstellende projecten. Nederlandwordtanders biedt een platform, een plek waar innovatieve ontwerpers, bouwers, ontwikkelaars en andere ruimtelijke en maatschappelijke vernieuwers zich kunnen etaleren en waar opdrachtgevers inspiratie kunnen opdoen.

Zo wordt kennis uitgewisseld en kunnen succesvolle projecten worden versterkt en breder worden ingezet. Nederlandwordtanders zoekt naar de pijlers van de nieuwe bouwcultuur en geeft een impuls aan een nieuwe vaart in de ruimtelijke sector.

Zie: www.nederlandwordtanders.nl

Team Nederlandwordtanders bestaat uit: Carolien Ligtenberg (Bureau ZWIRT), Else Serindou-Wissink (Else.com), Rutger Oolbekkink en Guido Wallagh (Inbo), in samenwerking met Gijs Frieling, Marcel van Heck en Nicoline Kok (Atelier Rijksbouwmeester).

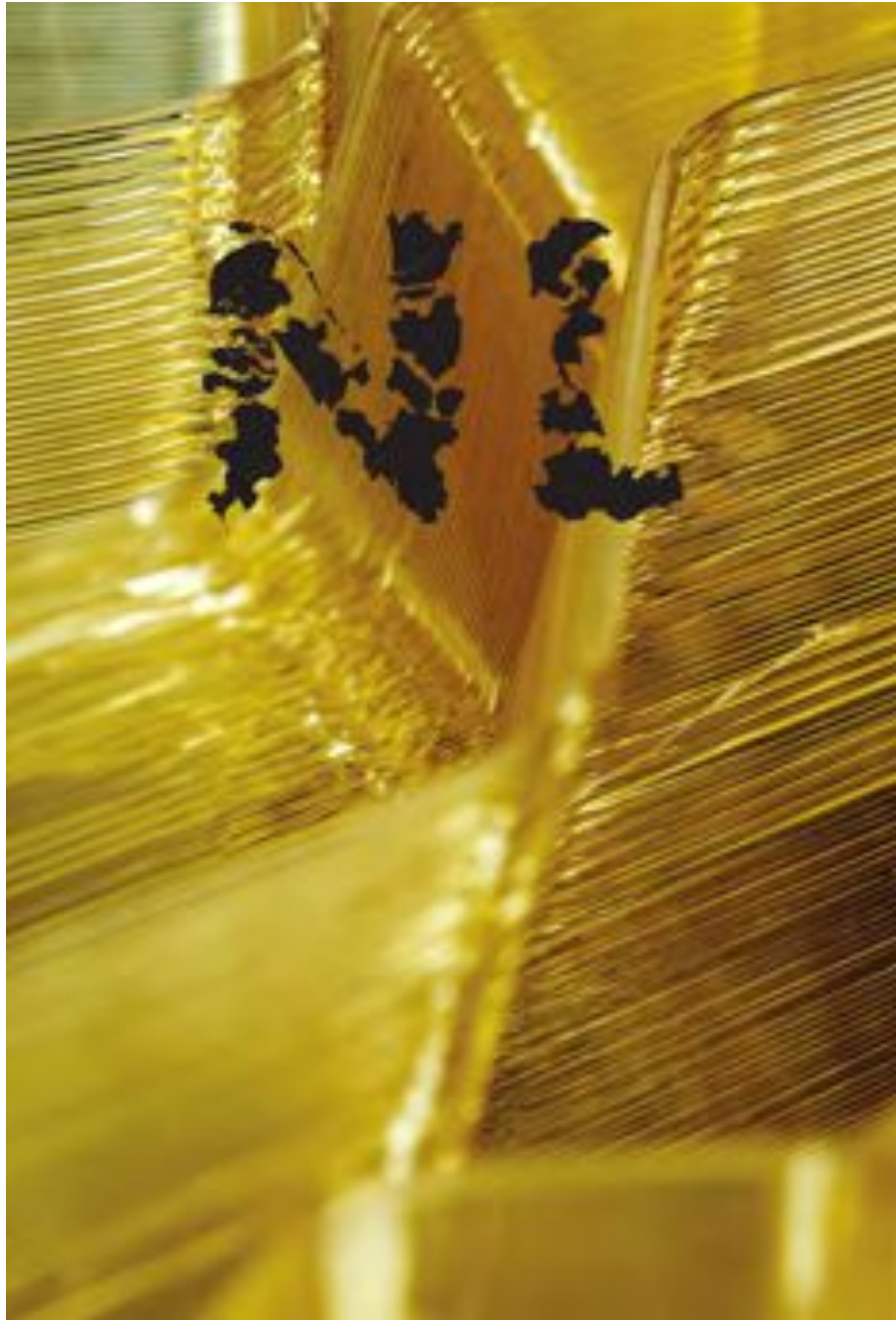
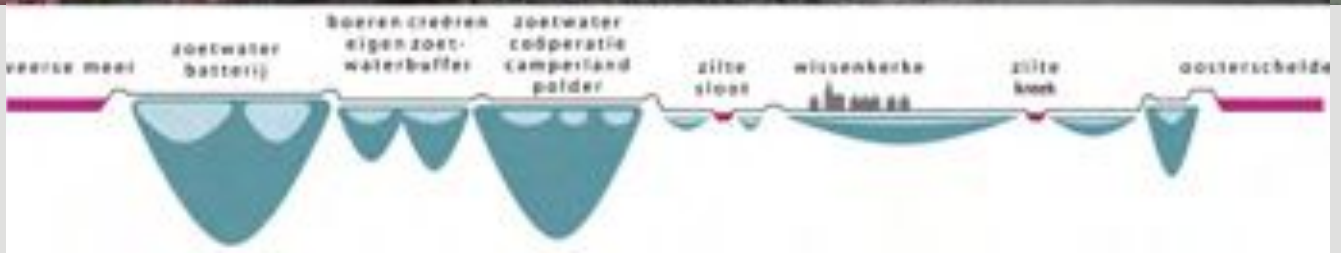

FOTO: DUS ARCHITECTS

Carolien
Ligtenberg

ZOET WATER

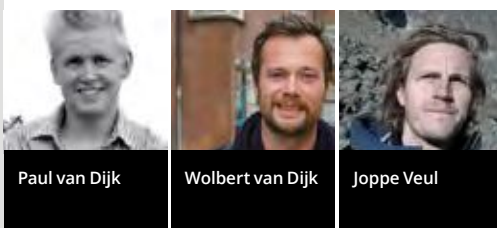

De Zoetwatercoöperatie

Nederland krijgt in de toekomst te maken met veranderingen in de beschikbaarheid van zoet water, zo ook Noord-Beveland. Door het College van Rijksadviseurs (CRA) is ons de vraag gesteld te onderzoeken of het eiland op een duurzame manier in haar eigen zoetwatervraag kan voorzien en wat de ruimtelijke impact hiervan is.

Met de huidige vorm van landbouw blijkt dit niet mogelijk, zuiniger zijn met zoet en acceptatie van zout is noodzakelijk. Middels zoetwaterbatterijen en zoetwatercoöperaties kan lokaal zoet water gebufferd worden, tegelijkertijd is transformatie naar meer zilte teelten in lager gelegen gebieden onoverkomelijk. Zo ontstaat een meer gedifferentieerd landschap dat ook op recreatief vlak nieuwe mogelijkheden biedt.

[De Zoetwatercoöperatie](#)

Paul van Dijk

Wolbert van Dijk

Joppe Veul

Dijken van Nederland

Nederland telt tienduizenden kilometers aan dijken, bij elkaar opgeteld meer dan tien keer de omtrek van het land. De aanwezigheid van dijken is voor Nederlanders zó vanzelfsprekend, dat soms wordt vergeten dat ze er zijn, dat een groot deel van het land onder zeeniveau ligt en dat veel rivieren hoger liggen dan het ommeland. Weinigen houden rekening met de kans op een dijkdoorbraak of overstroming. Toch is dat niet vanzelfsprekend. Er zijn in Nederland talloze overstromingen geweest, huizen zijn ondergelopen, mensen zijn er overleden.

Wat zou Nederland zijn zonder de dijken? Zonder dijken heeft meer dan de helft van het land last van water: 55% van de oppervlakte van Nederland is gevoelig voor overstromingen, doordat 26% van het land onder zeeniveau ligt en 29% van Nederland kan overstroomd vanuit de rivieren. Een storm met de kracht van orkaan Katrina (2005, New Orleans, VS) zou ook voor Nederland een grote bedreiging vormen. De veiligheidseisen die worden gesteld aan de Nederlandse dijken zijn weliswaar zeer hoog, maar deze worden ook lang niet altijd gehaald.

Er is meer dan 22.000 kilometer aan dijken in Nederland, waterkerend én niet waterkerend, terwijl de volledige kustlijn slechts 880 kilometer telt. Wat is de ligging, achtergrond en rol van al die dijken? Het onderzoek en boek *Dijken van Nederland* (met de dijkenkaart, dijken-database, dijkportretten en dijktypologie) maakt duidelijk dat Nederland had zonder dijken in zijn huidige hoedanigheid niet had bestaan. De dijken zijn een onlosmakelijk onderdeel van ons landschap én ons dagelijks leven. Tegelijkertijd zijn we achter de dijken nooit helemaal veilig.

[Dijken van Nederland](#)

Eric-Jan Pleijster

LOKALE VOEDSEL

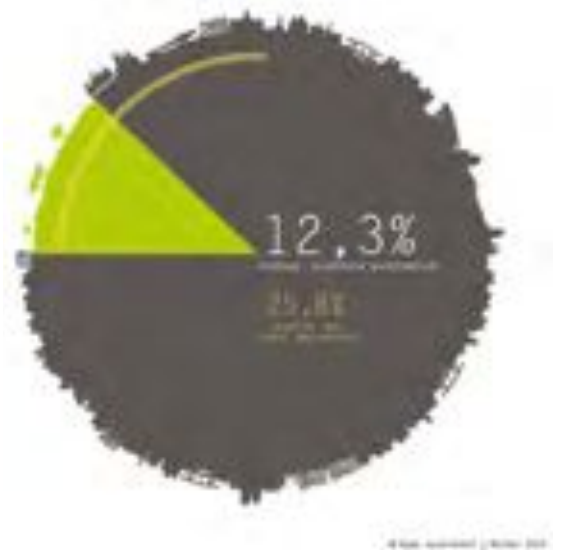
Stadslandbouwdoos

'Stadslandbouwdoos' is een verdieping van 'Croproad Park' (onderzoek & ontwerp naar mogelijkheden voor een productief stedelijk landschap, door groente- en fruitteelt toe te voegen aan het stedelijk weefsel om steden meer veerkracht en ruimtelijke kwaliteit te geven; Archiprix 2009).

Het graaft verder naar een aantal belangrijke vragen die voedselproductie in de stad oproept bij het College van Rijksadviseurs (CRA), met als hoofdvraag: Hoe kan stadslandbouw (groente- en fruitproductie) zelfvoorzienend werken binnen een stad, waarbij dit tevens een meerwaarde genereert voor de kwaliteit van de stad en haar inwoners?

Deze vraag wordt beantwoordt door verschillende aspecten uit te diepen: Waarom rijpt stadslandbouw niet? Hoe kan er verdiend worden met stadslandbouw? Het productie potentieel van de zelfvoorzienende stad? Wat levert stadslandbouw eigenlijk op? Hoe bouwen we een productief stedelijk landschap?

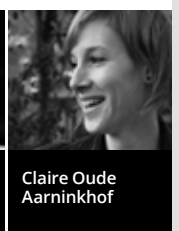
Deze vragen zijn kwantitatief onderzocht (inclusief MKBA berekening) om een gevoel voor maat, schaal en urgentie vorm te geven, en vertaald in een uitgebreide doos met bouwstenen voor elke gemeente of initiatiefnemer die bezig is met het thema stadslandbouw.

[Stadslandbouwdoos](#)

Minke Mulder

Claire Oude Aarninkhof

PRODUCTIE

De Voedselmetropool

De vraag van het College van Rijksadviseurs (CRA) was om inzicht te geven in de mogelijkheden en de capaciteit ten aanzien van de lokale voedselproductie voor een zelfvoorzienende voedselmetropool in het kader van het werkhema Nieuwe Cultuurlandschappen. De voedselmetropool is hier de Deltametropool, bestaande uit de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht met een verwacht aantal van 8 miljoen inwoners in 2025.

Na aftrek van bebouwing, duinen en natuurgebieden, binnenwater en infrastructuur resteert er een landbouwareaal van 50% van het gebied.

Dit landbouwareaal bestaat voor 33,6% uit grasland en daarnaast uit tuinkassen voor groenten, fruit en sierteelt, uit akkerbouwland voor voornamelijk de productie van groenten en aardappelen en uit boomgaarden voor appels, peren en pit- en steenvruchten zoals kersen. Om inzicht te krijgen in de zelfvoorzienende voedselmetropool is rekening gehouden met 6 productgroepen, gebaseerd op de voedingsadviezen van het Voedingscentrum: melkproducten, aardappelen, groenten, fruit, graan en tarwe, en vlees. Bij elke productiegroep is gekeken naar de benodigde hoeveelheid op basis van dagelijkse aanbevolen hoeveelheden, hoeveel er daadwerkelijk geconsumeerd wordt en hoeveel er binnen de Deltametropool geproduceerd wordt.

Graan en tarwe worden nu in zeer beperkte mate geproduceerd - alleen voor veevoer en de bierproductie. In de bestaande situatie kan de Deltametropool voor 61,3% in haar eigen voedselproductie voorzien. 9,8% moet geïmporteerd worden uit de rest van Nederland (varkens- en kippenvlees uit Oost-Brabant en Limburg). 28,9% komt uit Europa en daarbuiten en bestaat voor een groot deel uit graan en tarwe.

In het ruimtegebruik van de Deltametropool is het oppervlak grasland met 33,6% een uitschieter. De melkindustrie is de grootste producent en gebruikt verhoudingsgewijs ook het meeste

oppervlak. Akkerbouw is goed voor 12% van het landbouwareaal. Vertaald naar ons het eetpatroon worden er vrij veel voorgebakken aardappelproducten gegeten, komt het exotische fruit en een deel van de appels en peren uit het buitenland, worden veel zuivelproducten geproduceerd waarvan een groot deel wordt geëxporteerd, komt al het graan en tarwe voor ons brood uit Frankrijk en Duitsland, wordt er meer vlees gegeten dan nodig is, eten we te weinig aardappelen en groenten en wordt hiervan een groot deel geëxporteerd.

Om de mogelijkheid voor een zelfvoorzienende metropool te onderzoeken zijn er drie scenario's doorgerekend. In scenario 1 wordt de grootste producent en ruimtegebruiker de melkvee sector onder de loep genomen. Scenario 2 behandelt het eetgewoonte en scenario 3 onderzoekt de handel (export).

[De Voedselmetropool](#)

Peter Leeuw

TRANSFORMATIE VAN ENERGIE

Onbetaalbaar overschot

De vraag vanuit het College van Rijksadviseurs (CRA) was: kan, door te denken vanuit bestaande kantoor typologieën, voor ieder leegstaand kantoorgebouw een financieel haalbare transformatiestrategie ontwikkeld worden?

Helaas werkt het in de praktijk anders, omdat alleen de locatie van een gebouw al zeer bepalend is voor toekomstig gebruik. Hiernaast is niet de typologie, maar de stijlperiode maatgevend voor kantoorgebouwen, omdat

elke periode andere keuzes voor constructieprincipes, materialisering en installaties met zich meebracht.

De focus op de stijl geeft bovendien de mogelijkheid om de kracht van de transformatie te halen uit de cultuurhistorische waarde van het bestaande gebouw.

Aandachtspunt blijft dat een generieke aanpak slechts een fundament legt. Een specifieke uitwerking per gebouw zal altijd nodig blijven.

Dik Houben

EN BEHOUD

Verduurzaming Scholenbouw

Nederland staat aan de vooravond van een grote verduurzamingsopgave in de Nederlandse scholenbouw. Na jaren van groei en uitbreiding moet er nu in termen van krimp en transformatie worden gedacht. Naast een verschuiving in de ontwerp-opgave vindt er ook een verschuiving in geldstromen plaats en doen integrale kindcentra hun intrede. Aangezien ons hele regel- en systeemdenken nog is ingericht op groei vraagt bovenstaande ontwikkeling om een fundamentele omslag in ons denken. In plaats van een claimrecht op regels die eenzijdig zijn opgelegd ten tijde van groei, zal het elkaar vinden op de inhoud steeds vaker de boventoon gaan voeren. De opgave op het gebied van de scholenbouw is zo groot dat deze niet door één partij afzonderlijk meer kan worden opgepakt. De talloze goede voorbeelden die in het land te vinden zijn in de praktijk dan ook nagenoeg altijd het resultaat van een gedeelde en gezamenlijke inspanning. De Scholenbouwwaaijer, Het Kwaliteitskader huisvesting (nu nog enkel beschikbaar voor het basisonderwijs) en de 'GreenDeal Verduurzaming Scholen' zijn stuk voor stuk aanjagers van de dialoog die nodig is om deze transitie en benodigde gezamenlijke inspanning binnen de Nederlandse scholenbouw een helpende hand te bieden.

[Verduurzaming Scholenbouw](#)

Marco van
Zandwijk

WARMTE IN DE STAD

Pilot EEN

EEN versterkt biodiversiteit in de stad, het voorziet in toegankelijk recreatief groen en het legt ecologische verbindingen tussen natuurgebieden. Dat is de conclusie van het onderzoek naar een Ecologisch Energie Netwerk (EEN) dat wordt uitgevoerd door FABRIC, LOLA landscape en Studio 1:1.

EEN betekent dat de vrije ruimte onder het energienetwerk wordt ingezet voor natuur en recreatie met een coalitie van burgers, bedrijven en overheden. Door nieuwe regelgeving heeft het hoogspanningsnetwerk een footprint gekregen waarin gevoelige bestemmingen, zoals woningen en scholen niet voor mogen komen. Daardoor ontstaan mogelijkheden voor niet-gevoelige bestemmingen zoals ecologie en recreatie onder het elektriciteitsstracé.

Tegelijk zijn de doelstellingen voor de nationale ecologische hoofdstructuur (EHS) verlaagd en ontstaat er een ruimtelijke kans om het gebied onder het landsdekkend hoogspanningsnetwerk in te richten voor natuurontwikkeling. Zo fungeert EEN om de ontbrekende schakels in een wijdvertakt Europees ecologisch netwerk in te vullen en kan EEN uitgroeien tot Nederlands grootste Nationale Park.

Onder het motto 'één km EEN' werkt nu een omvangrijke coalitie aan het concreet realiseren van deze ambitie. In opdracht van TenneT en het Ministerie van Economische Zaken is in Eindhoven een Pilot EEN gestart. Het doel is om door middel van een 5 km lange groene corridor door Woensel Noord het Park Wielewaal te verbinden met Wandelpark Eckart en zo het EEN-concept te testen in de praktijk.

[Pilot EEN](#)

Olv Klijn

Warmsterdam

Het project Warmsterdam is gekoppeld aan het agendapunt 'Energietransitie en ruimte' van het College van Rijksadviseurs (CRA).

Het bestaand adagium binnen duurzame stedenbouw luidt: reduceren energievraag - reststromen benutten - duurzaam opwekken.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft zojuist een notitie geschreven over de ruimtelijke impact van hernieuwbare energie. Hierin wordt de nadruk gelegd op duurzaam opwekken. Hoewel dit belangrijk is, is er nog zoveel energie te winnen door de bestaande reststromen beter te benutten. Jaarlijks wordt er in Nederland het equivalent van de energieproductie van tien flinke kolencentrales in de vorm van restwarmte in het oppervlaktewater en de lucht geloosd. Een netwerk om deze verloren restwarmte nuttig in te zetten ontbreekt.

Wij stellen voor om (zo snel mogelijk) over te schakelen op een warmtenetwerk, zodat we niet afhankelijk zullen zijn van gas dat we over 10 jaar moeten importeren. De gasopbrengsten in Nederland leveren de staat jaarlijks € 15.000.000.000 euro op (5% van de rijksbegroting). Door het wegvallen van deze opbrengsten moeten we NU in een ander netwerk investeren. De publieke opinie bij deze omschakeling is belangrijk, maar ontbreekt volledig. Iedereen neemt de warme douche for granted. Warmte is abstract en leeft niet.

Daarom zetten wij bij deze studie in op het maken van een warmtenetwerk dat op strategische plekken in de stad zijn functie en waarde laat zien aan het grote publiek. We introduceren een robuust en slim warmtenetwerk, waarin grote en kleine restwarmte producenten warmte kunnen afstaan. In de stad worden op de knooppunten van de nieuwe warmte infrastructuur hotspots (grote warmtebuffers) gerealiseerd. In deze hotspots wordt het warme water gebufferd, voordat het wordt afgenomen.

Over tien jaar valt jaarlijks 15 miljard aan gasopbrengsten weg

Aan deze hotspots en op strategische plaatsen elders aan de warmte infrastructuur kunnen publieke functies gekoppeld worden die de betekenis van een warmtenet voor het voetlicht brengt.

Door het aantrekkelijk maken van warmtebuffers, warmtecentrales en warmteleidingen transformeert warmte van onzichtbaar en niet interessant naar een trots onderdeel van een moderne urbane, duurzame samenleving.

Warmsterdam

RAINPROOF

Amsterdam Rainproof

Amsterdammers willen droge voeten houden maar de stad is kwetsbaar bij wolkbreuken.

Rainproof wil Amsterdammers activeren om bij veranderingen aan daken, tuinen, straten en parken meteen regenbestendige aanpassingen te doen.

Amsterdam Rainproof is een slimme manier van investeren en maakt tegelijkertijd de stad leefbaarder en mooier.

Wereldwijd komt extreem weer vaker voor. In Kopenhagen zorgde een wolkbreuk op 2 juli 2011 voor 1 miljard euro schade. Daar wordt nu 1,5 miljard euro geïnvesteerd om de stad regenbestendiger te maken. Ook Amsterdam is kwetsbaar voor dergelijke wolkbreuken; dat bleek afgelopen zomer, op 28 juli 2014.

De riolen zijn niet geschikt voor extreem grote hoeveelheden regen. En steeds meer stad is verhard met gebouwen, asfalt en betegelde tuinen

De stad als spons: grote opbrengsten met kleine investeringen

Rainproof is een aanpak die past bij de stad. Niet wachten tot het fout gaat, maar van te voren aanpakken. Als je iets doet doe het dan meteen Rainproof. Zo koppelt Rainproof lopende beheerstromen, stedelijke aanpassingen van tuin en straat aan slimme Rainproof maatregelen, een kosteneffectieve aanpak van een onzekere toekomst. Geen half miljard investeren in monofunctionele ondergrondse bakken, maar tegen lage kosten de hele stad als spons gebruiken. Tijdelijk veel regen opnemen, langzaam weer afgeven. In elke wijk, in elke straat, in en bij elk pand. Waterdoorlatende bestrating, groene daken en geveltuintjes zijn pragmatische oplossingen die de stad bovendien mooier maken.

De Tuin van Jan (bewonersinitiatief). FOTO: LINDA RUSCONI

Rainproof is een netwerkaanpak die met kleine lokale investeringen en aanpassingen grote opbrengsten genereert. Om Amsterdam Rainproof stadsbreed te laten slagen is het nodig dat de essentiële stakeholders actief meewerken en bijdragen. Van vastgoedeigenaren, bedrijven, watermanagers, tot aan ontwerpers, beheerders en beleidsmakers van de gemeentelijke diensten en stadsdelen en natuurlijk de bestuurders. Iedereen kan bijdragen om de stad Rainproof te maken. Want elke druppel telt!

Amsterdam Rainproof

Daniel Goedbloed

FOTO: DE URBANISTEN

Waterplein Bentemplein Rotterdam

Het waterplein Bentemplein combineert hemelwateropvang met het verbeteren van de kwaliteit van de openbare ruimte in één project. Het waterplein is twee in één: Geld dat wordt geïnvesteerd in waterberging wordt zichtbaar en erfahrbaar gemaakt en er wordt extra kwaliteit en identiteit toegevoegd aan de openbare ruimte. Het merendeel van de tijd is het waterplein droog en bruikbaar voor sport, spel en ontspanning.

Het Bentemplein bestaat uit drie bassins die het hemelwater opvangen: twee ondiepe bassins ontvangen water uit de directe omgeving bij iedere regenbui, één diep bassin vangt water op uit de wijdere omgeving en loopt alleen onder als de regen aanhoudt. Als de buien voorbij zijn, gaat het regenwater niet meer naar het gemengd riool, maar

infiltrert rustig in het grondwater of wordt afgevoerd naar het dichtstbijzijnde open water. Op deze manier wordt de grondwaterstand op peil gehouden en de kwaliteit van het open water verbeterd.

De omwonenden zijn intensief betrokken in het ontwerp van het plein. Op hun verzoek is het transport van water en de plaatsen van wateropvang bijzonder vormgegeven. Waterberging heeft hoogteverschillen nodig, daarom heeft het waterplein veel trappen en hellingen. Voor de stadsjeugd zijn die hoogteverschillen geweldige plekken om te skaten, sporten en rond te hangen: een landschap vol spelaanleidingen.

[Waterplein Bentemplein Rotterdam](#)

Florian Boer

Dirk van Peijpe

COMPETITIONS

IJ Zaal

Program (in English)

- 10.00 Zaal open
- 10.15 EU Procurement Day Making Tendering Even Simpler**
chaired by **Cilly Jansen** and **Michel Geertse** Architectuur Lokaal, Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden
- 11.00 Internationalisation**
chaired by **Matthijs Prins** associate professor Design and Construction Management TU Delft
- 11.00 Presentation new Library at Birmingham**
Francine Houben Mecanoo architecten
- 11.30 Conversation on commissioning and commissions abroad** **Matthijs Prins & Francine Houben**
- 12.00 Socially responsible procurement**
chaired by **Alijd van Doorn** assistant professor section Design and Construction Management TU Delft
- 12.00 Presentation of the renovation of a.s.r. headquarters at Utrecht and the New University Building at Amsterdam**
Jeroen van Schooten Team V Architectuur
- 12.30 Conversation on the responsibility of architects** **Alijd van Doorn & Jeroen van Schooten**
- 13.00 Lunch break
- 13.45 Image Building**
Architectuur Lokaal in cooperation with A10
- 13.45 Like! What works well in competition?**
Spoken column by **Michel Geertse**
- 14.00 Dislike! What goes wrong in competitions?**
Spoken column by **Indira van 't Klooster** Architectuur Lokaal / A10 new European architecture
- 14.10 Plovdiv Square, Bulgaria**
Aneta Vasilevska A10 / What A & **Ljubo Gergiev** One Architecture Week
- 14.30 2016 to focus on Innovation, Architecture and Design in Scotland**
Ian Gilzean Chief Architect in Scotland
- 14.50 Mosques in Istanbul, Turkey**
Arman Akdogan *IND [Inter.National.Design]*
- 15.10 Competitions as political and creative tool**
Debate chaired by **Indira van 't Klooster** & **Andreas Vaa Bermann** dAVB AS / Design without Borders, Norway
- 16.10 The Fulcrum**
Cilly Jansen director Architectuur Lokaal, **Walter Menteth** Project Compass CIC, National Councillor at RIBA, Walter Menteth Architect (UK), **Russell Curtis** Project Compass CIC, RIBA Construction Leadership Group Region London, RCKa architects (UK)

Foto: Wapenfeit
Eindhoven in
opdracht van
Waterschap Aa en
Maas

17.00 <<< Drinks in the restaurant

18.00 <<< Dinner in the IJ Zaal

STEUNPUNT | ARCHITECTUROPDRACHTEN ONTWERPWEDSTRIJDEN

Wist u dat

Architectuur Lokaal alle (EU) aanbestedingsprocedures en prijsvragen in Nederland vanaf 2005 bijhoudt via het Steunpunt Architectuur-opdrachten & Ontwerpwedstrijden?

Op de website **www.ontwerpwedstrijden.nl** kunt u zowel alle nieuwe aankondigingen vinden, als de resultaten van de procedures.

Vanaf 28 november 2014 is **KOMPAS light Ontwikkelcompetities** te vinden op **www.ontwerpwedstrijden.nl**

Wist u dat

Architectuur Lokaal de ontwikkelingen in de architectuursector monitort en hier regelmatige statistieken over publiceert? Via **SESAM** kunt u dat zelf ook doen. Kijk op **www.ontwerpwedstrijden.nl**

Wist u dat

Architectuur Lokaal groot belang hecht aan kosteloze toegankelijkheid van architectuuropdrachten voor iedereen? Maar we kunnen deze service in de toekomst alleen nog bieden als alle belanghebbenden daaraan bijdragen. Dat hoeft u zelfs niets te kosten: Architectuur Lokaal is een 'culturele ANBI' waardoor u uw donatie kunt aftrekken van uw belastingaangifte. Bedrijven kunnen zelfs 150% van hun aangifte aftrekken. Helpt u mee om het Steunpunt in de lucht te houden? Doe dan een donatie via **www.ontwerpwedstrijden.nl**

Wist u dat

U de twitter account **@archopdrachten** kunt volgen om direct op de hoogte te zijn van nieuwe aanbestedingen en prijsvragen?

NIEUW

KOMPAS light Ontwikkelcompetities

Het wilde westen

De Nederlandse vastgoedmarkt is enorm veranderd. De grootschalige woningbouwprojecten op nieuwe uitleglocaties zijn nagenoeg opgedroogd. Noodgedwongen zoeken gemeenten alternatieven om de woningbouw vlot te trekken - kleinschalige gronduitgifte, stimuleren van *bottom up* initiatieven - of om braakliggende bouwgronden een tijdelijke bestemming te geven. De aandacht verschuift ook naar de bestaande voorraad. Krimp en

EU5

concentratie van overheid en publieke voorzieningen leidt tot een stroom van overtollig maatschappelijk vastgoed dat in de verkoop wordt gezet. Ook de markt kampt met overbodig vastgoed. Inmiddels staan duizenden vierkante meters kantoren, bedrijfsgebouwen en winkelpanden leeg.

5° EU AANBESTEDINGSDAG

De traditionele aanpak werkt niet meer; niemand wil voor de leegstand ontwikkelen.

De vastgoedmarkt is naarstig op zoek naar nieuwe vormen van samenwerking en financiering, gedeeld opdrachtgeverschap en verbreding van de ontwikkelopgave.

De nieuwe realiteit manifesteert zich in een wildgroei van kleinschalige ontwikkelcompetities.

Het is net het wilde westen. De uitschrijvers benadrukken de pioniersgeest, *out of the box* denken, en 'prikken' het innovatief en creatief ondernemerschap van de deelnemers.

Deelnemers beklagen zich over de wirwar van procedures, disproportionele voorwaarden en oplopende transactiekosten.

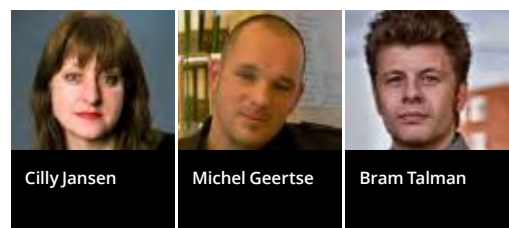
Veel uitschrijvers bedienen zich van een kostbare en ingewikkelde aanbestedingsprocedure, terwijl de Aanbestedingswet lang niet altijd van toepassing is. Vaak betreft het onervaren opdrachtgevers die de consequenties van procedurevoorschriften nauwelijks overzien.

Ook zijn er opdrachtgevers die ontwikkelcompetities aangrijpen om op oude voet verder te gaan. Deelnemers krijgen achterhaalde grondprijzen en nauwelijks te verzekeren risico's in de maag gesplitst. Ontspoorde ontwikkelcompetities leiden uiteindelijk alleen maar tot frustraties en verspilling van maatschappelijk kapitaal.

Om de praktijk te verbeteren ontwikkelde het Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden van Architectuur Lokaal **KOMPAS light Ontwikkelcompetities**.

Dit KOMPAS werd besproken met vertegenwoordigers van opdrachtgevers en marktpartijen. **KOMPAS light Ontwikkelcompetities** is een handig digitaal instrument om een effectieve en proportionele ontwikkelcompetitie te organiseren. Dit instrument is speciaal ontwikkeld voor kleinschalige ontwikkelcompetities.

sesam
ONTWERPWEDSTRIJDEN.NL

Verduurzaming van

Onlangs bracht het IPCC (het Intergovernmental Panel on Climate Change van de VN) haar vijfde rapport uit in een reeks die begon in 1990. Men stelt, mede in reactie op meer sceptische wetenschappers, dat inmiddels met 95% zekerheid kan worden vastgesteld dat de aarde opwarmt met alle desastreuze gevolgen van dien. Het rapport is geaccordeerd door meer dan 120 landen. De uitstoot van broeikasgassen, waaronder CO₂ zou in 2100 tot tenminste 0% moeten zijn gedaald.

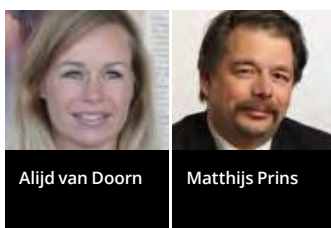
OPDRACHTGEVERS EN DE BOUWSECTOR MOETEN ZICH REALISEREN DAT DUURZAAM AANBESTEDEN RUIMTE LAAT VOOR NIEUWE PARTIJEN.

Afgelopen oktober besloot de EU de emissies in 2030 terug te dringen tot 40% van de uitstoot in 1990. Regeringen van de EU landen zullen hiertoe nationaal beleid en regelgeving moeten ontwikkelen. De recente verkiezingsuitslag in Amerika dreigt roet in het eten te gooien. Een bindend akkoord tijdens de klimaattop in Parijs in 2015 lijkt ver weg. Iedere ambitieuze deal kan rekenen op een Amerikaanse veto, aangezien de Republikeinse meerderheid het klimaatprobleem volstrekt niet serieus neemt. Wanneer de VS afhaken, dan zal de EU haar voorgenomen CO₂-reductie willen heroverwegen. De internationale druk op China valt dan weg. Zo dreigen opnieuw jaren verloren te gaan. Het is algemeen bekend dat de bouw een grote bijdrage levert aan de uitstoot van broeikasgassen. Professor Arjen van Timmeren wijst erop dat deze sector een grootverbruiker is van natuurlijke grond- stoffen (50% van het nationaal verbruik) en ook grootleverancier is in de afvalproductie (40% van de nationale afvalproductie is bouw- en sloopafval). De bouwsector zal dus moeten verduurzamen. Dat vraagt om innovatie binnen de sector. Waar in het verleden vanuit het zogenaamde *People Planet Profit*

principe de *profit* hoofdzakelijk werd berekend in termen van een terugverdientijd, zal daarbij in toenemende mate duurzaam bouwen, beheren, hergebruiken en slopen ook om investeringen vragen. Ook opdrachtgevers hebben een grote verantwoordelijkheid voor het verduurzamen van de bouw én de bouwsector (MVO Nederland 2013; Ministerie van IenM 2011). Zij bepalen immers feitelijk wat er wordt gebouwd, hoe er wordt gebouwd en door wie er wordt gebouwd.

In aanbestedingstrajecten kunnen zij bij de formulering van selectie- en gunningcriteria duurzame ambities specificeren, maar ook eisen stellen aan het maatschappelijk verantwoord ondernemerschap van de te selecteren partijen. Met name van publieke opdrachtgevers mag voorbeeldig gedrag verwacht worden. Voorbeeldgedrag in termen van het benutten van de bestaande kennis hoe de bouw te verduurzamen in een realistische uitvraag is niet genoeg, de bouwsector moet ook worden uitgedaagd om te innoveren.

Van opdrachtgevers vraagt dit of kennis over duurzaamheid die in de uitvraag wordt vertaald naar een visie, ambities, programma van eisen en uiteindelijk specifieke selectie- en gunningcriteria, of een heldere visie en ambities waarbij de markt wordt uitgedaagd zelf met duurzame oplossingen te komen. Opdrachtgevers en de bouwsector moeten zich realiseren dat duurzaam aanbesteden traditionele verhoudingen kan veranderen en ruimte laat voor nieuwe partijen. Bijvoorbeeld, het principe van circulaire economie, waarbij de aannemer na afloop van de contractperiode het gebouw disassembleert voor duurzaam hergebruik binnen de bouwketen, kan gevolgen hebben voor hoe er wordt gebouwd, hoe er wordt gefinancierd en hoe eigendomsverhoudingen worden vastgelegd.

Alijd van Doorn

Matthijs Prins

In opdracht van Architectuur Lokaal ontwikkelde de TU Delft een speciale duurzaamheidsmodule voor de handleiding KOMPAS light, die opdrachtgevers helpt een duurzame uitvraag op te stellen.

architectuuropdrachten

Foto: Jannes Linders

Team V Architectuur Renovatie hoofdkantoor a.s.r. in Utrecht

Het vernieuwde a.s.r. hoofdkantoor te Utrecht wordt een toonbeeld van licht, ruimte en duurzaamheid. Het gebouw werd uitgeroepen als beste kantoorgebouw van 2014 en ontving het groene energielabel (A) van de Dutch Green Building Council. Als verantwoordelijk architect ziet Jeroen van Schooten (Team V Architectuur) het als zijn taak om samen aan de moderne maatstaven van duurzaamheid en een prettige werkomgeving te voldoen.

Jeroen van
Schooten

Foto: Jeroen van Schooten

Team V Architectuur Het Nieuwe Universiteitsgebouw in Amsterdam

In 2011 publiceerde de Vrije Universiteit een traditionele architectenopdracht voor een nieuw universiteitsgebouw. Deze Europese aanbesteding legde sterk de nadruk op de kwaliteiten van de projectarchitect. De universiteit zocht een sterke architect die uitblonk in teamwork en communicatie. De aanbesteding werd overtuigend gewonnen door Team V Architectuur. Het ontwerp van Team V Architectuur presenteert een universiteitsgebouw voor studenten en onderzoekers van de VU en de UvA. Het atrium fungeert als kloppend hart. De grote, transparante ruimte vormt een voortzetting van de openbare ruimte en is een dynamische ontmoetingsplek. Openbare functies en horeca worden strategisch geclusterd rond het atrium. Brede houten trappartijen voeren direct naar de grote collegezalen, die in de avonduren dienst doen als theater- en filmzalen. Op de tweede tot de zesde verdieping liggen lichte en open studielandschappen met werkplekken. Ook bevinden zich hier ruimtes voor practica en werkgroepen, kleinere collegezalen en de mediatheek. Op basis van een modulair systeem zijn flexibele een eenvoudig aanpasbare kantoor- en onderzoeksruimten gecreëerd op de zevende tot en met de twaalfde verdieping. In de routing en indeling is rekening gehouden met eventuele verhuur van kantoorruimte aan derden. Het dak is opgevat als een vijfde gevel. Het horizontale deel van de glazen atriumoverkapping is voorzien van zonwerende roldeuren, het verticale deel van vaste zonwerende balkons, zodat het uitzicht vanuit het gebouw vrij blijft. Het lage deel van het gebouw krijgt een natuurdak. Het ontwerp is zeer duurzaam. Gestreefd wordt naar duurzaamheidlabel BREEAM-NL Excellent. Onlangs is de uitvoering gestart; oplevering staat gepland voor 2017.

mecanoo architecten **De Nieuwe Bibliotheek in Birmingham**

Mecanoo architecten is zeer succesvol in binnen- en buitenland. In het buitenland wordt regelmatig samenwerking gezocht met lokale partners. Een tot de verbeelding sprekend buitenlands project is de Nieuwe Bibliotheek van Birmingham. Namens de gemeente Birmingham organiseerde het RIBA in 2008 een internationale prijsvraag voor deze prestigieuze opdracht. De prijsvraag werd gewonnen door Mecanoo in samenwerking met het Britse ingenieursbureau Buro Happold.

De bibliotheek is een centrum voor onderwijs, informatie en cultuur, dat verschillende leeftijden en achtergronden kan verbinden. Het ontwerp verlengt de buitenruimte naar het interieur. Het uitkragend volume verschaft beschutting bij de ingang en dient tevens als groots balkon met ontdekkingstuin. Het ronde binnenhof vormt een beschutte buitenruimte dat daglicht diep in het gebouw laat doordringen. Bezoekers bewegen zich tussen de verdiepingen via

verbonden en overlappende rotondes die natuurlijk licht en ventilatie verschaffen. Steeds veranderende vergezichten ontvouwen door de delicate filigree huid van in elkaar grijpende cirkels, geïnspireerd door de traditie van metaalbewerking in deze voormalige industriestad.

De prominente gouden dakrotonde herbergt het Shakespeare Memorial House uit 1882. Gesitueerd tussen het betonnen Repertory Theatre uit 1962 en het beschermde Baskerville House uit 1936, transformeert de bibliotheek het grootste publieke plein in het stadshart met drie verschillende sferen voor geschiedenis, cultuur en entertainment. In september 2013 opende de bibliotheek haar deuren. Het gebouw is zeer positief ontvangen en mag zich verheugen in een reeks prijzen en nominaties. De bibliotheek is zeer duurzaam met een BEEAM excellent label.

Francine Houben

ImageBuilding competitions as creative and political tools

A10 new European architecture

Competitions are nothing new, as are complaints about them, but this past month *A10* correspondents from across Europe were particularly irked about certain design competitions going on in their respective countries. Even before it became known that an all-time record of 1715 designs were submitted to the Guggenheim Helsinki competition, Tarja Nurmi, our Finnish correspondent, warned us in *A10* #59. Since the winning proposal would need final approval from the city of Helsinki, not to mention additional public funding that is in no way secured, it 'may very well result in the selection of a imaginative design and money down the drain'. Miodrag Ninić from Serbia draws our attention to the Belgrade Waterfront project, where a 2.4 billion euro development financed by Emirati businessmen is taking place without any form of transparency.

Moreover, Spanish correspondent Gonzalo Herrero Delicado has pointed out an entirely new type of competition. ReTH!NKING Competitions is organizing a design contest for temporary housing for surfers in Tarifa. Entrants must pay (30 euros for early birds, 90 for latecomers), and there is no chance of any of the competition's outcome ever being built. The three young Spanish architect-organizers are very honest about that in their brief. In fact, they are honest about everything, including the fact that the jury (a selection of professors, entirely irrelevant to the design topic) will be present to pick a winner, *unless* their own practices require their presence elsewhere. Also, the organization *allows for changes in the brief throughout the competition* as long as it 'improves the product for a majority of entries'. Some quick calculations show that they need 75 entries at a rate of 60 euros each to collect the promised prize money. More is profit, less is a problem. Which they can solve in whatever way they like, since I suppose they are the ones to decide what's in the best interest of the

majority of entries. Yet all of this has nothing to do with concrete design problems that require serious attention from talented and ambitious architects. Wouldn't it be much fairer if we just turned these types of competitions into a lottery? You buy a ticket. Your design (or whatever you wish to submit) goes into a hat and the judges (if they feel like attending) randomly pick three winners.

In Turkey there is a growing unease about national competitions that are, in the end, decided by Tayyip Erdogan himself, of which the Çamlica Mosque competition in Istanbul is a good example. But the mix of architecture, national policy and imagebuilding is not necessarily bad. In Scotland 2016 has been announced to be the Year of Innovation, Architecture and Design. It aims to raise awareness of the importance of a well-built environment and good architecture. The Year will be celebrated throughout Scotland in events, school/community educational programmes, pop-up architecture, competitions and much more. Also, there's good news from Bulgaria. After a long and trying period of corrupt, unprofessional and unambitious public competitions, things are about to change in Plovdiv. *A10* correspondent Aneta Vasileva composed the brief, and One Architecture Week director Ljubo Georgiev handled the process.

When dedicated clients formulate real design issues and allow for solid briefs and transparent processes, the need for fake competitions will soon fade.

↑ Pedestrianization of Taksim Square

A10 / #52 jul/aug 2013

Istanbul: For sale by owner

TEXT: BAHAR BAYHAN, DERYA GÜRSEL, TRANSLATION: ÇIĞDEM YILMAZER, ÜMIT MESCİ

Owned by everyone and no one at the same time, 'public space' is one of the most controversial subjects of urban culture in Turkey. Everyday, more and more strategic interventions thought to be appropriate by political authorities – their creators – seek to address the main components of urban memory. The capital-driven vision of urban transformation taking place in metropolitan areas like Istanbul, Ankara and Izmir damages urban quality, architecture and cultural heritage.

Among Turkey's prominent problems in contemporary architecture and related fields, incoherent planning and urban regeneration projects can be considered, like many things, a 'politicized' decision mechanism of government authorities. Many urban transformation projects consist of 'destroying the existing patterns and rebuilding non-existent ones', which makes such projects a matter for discussion. Today, more than one hundred reconstruction projects have already been completed in Istanbul. Various buildings from different periods, such as *masjids* (mosques), are often the subject of these rebuilding initiatives, even if there is no other information but a photograph available.

A great many spatial decisions support the national economy, or develop the tourism sector through the branding of cities, but have caused extreme damage in both community and spatial aspects.

We witnessed the exile of the urban poor from city centres through urban transformation projects, watched the authorities – without any reasonable explanation – occupy urban public space during the project for pedestrianization of Taksim Square, saw our historical and cultural memory torn apart for the sake of capital through the transformation of the Emek Movie Theatre into a shopping mall, were rendered mere onlookers in the destruction of our forests through the Third Bosphorus Bridge project... the list goes on.

In this section, we address urban and architectural projects that shape the urban agenda and stimulate public reaction in Turkey.

Taksim Square and Gezi Park

This square, now a battlefield where over half a million people strive for more democratic values and government transparency, has been a symbolic space during the Turkish Republic. As one of the very few urban public spaces in Istanbul, Taksim Square is an important part of urban culture. Developed in 2011 by the Istanbul Metropolitan Municipality, a pedestrianization project began construction in 2012. The harsh public criticism the project received throughout this

process could not curb its realization. In short, it aims to create a pedestrian square by moving traffic underground. Low-quality images used as a marketing tool by the municipality show the project as an empty concrete space defined by narrow, one-way streets and tunnels surrounding the square.

A bit north of Taksim Square is Gezi Park, one of the smallest parks in Istanbul. Its planned demolition set off massive protests on Taksim Square in June 2013. The city's plan to replace the park with a shopping mall and a mosque starts with the reconstruction of the Topçu Kışlası (Artillery Barracks), demolished in 1939 in order to create an urban space called Taxim Promenade, which was commissioned by Atatürk and designed by French architect Henri Prost. Surprisingly, the revitalization project is based solely on a couple of photographs, and lacks any original drawings.

Transformation of the Emek Movie Theatre

One of the celebrated cultural spaces of the Early Republic, the Emek Movie Theatre (originally the Melek Movie Theatre) is located in Beyoğlu. The historical theatre building has been a symbol of numerous film festivals organized in Istanbul. The project for the theatre's restoration was presented to the public in 2012. According to Kamer Construction Company, a movie theatre of the same size will be built on the uppermost floor of the multi-storey mall, and arrival allotments will be implemented. The project is not the only example of transforming historical and cultural spaces into commercial centres.

Tarlabası Renewal Project

The Tarlabası Renewal Project stands as a prime example of urban transformation projects in Turkey. Situated parallel to the most vibrant street of Beyoğlu, İstiklal Avenue, Tarlabası is home to the urban poor and immigrant workers. It was declared an urban transformation site in 2006, which led to mandatory eviction from the area in 2011. The project envisions the demolition of 278 buildings listed for conservation because of their historical value. Essentially an initiative for 'cleansing' the city centre of the poor, the Tarlabası Renewal Project is likewise a gentrification project. The initiative, executed by GAP Construction (GAP İnşaat), aims to make Tarlabası the so-called Champs-Élysées of Istanbul.

Third Bosphorus Bridge

The third bridge over the Bosphorus to link Europe and Asia – like the Fatih Sultan Mehmet Bridge, built in the 1970s and '80s – redefined Istanbul's agenda. Proposed as a solution to the city's traffic problem, the initial stages of the third bridge project started in 2012, despite many lawsuits filed by associa-

↑ Tarlabaşı Renewal Project

tions of various professions. As part of the Northern Marmara Highway Project, the bridge threatens Istanbul's northern forests, as it will require cutting down 1.5 million trees.

TOKİ (Housing Development Administration of Turkey)

Established to provide low-income housing, today TOKİ is considered a significant cause of social segregation in metropolitan areas, and is harshly criticized for projects it has developed in many Anatolian cities. Uniformity and a lack of aesthetics in the design of its buildings are among the characteristics of TOKİ projects that are especially condemned. TOKİ has maintained a monopoly in the housing development sector after receiving authorization for expropriation of any area it chooses; legislation such as this allows TOKİ to dominate the urban agenda. Spatial contradictions caused by Neo-Ottomanism – which tends towards Seljuk and Ottoman architectural details in public buildings – and not giving consideration to the existing urban pattern make its activities the subject of polemical discussions.

Yenikapı Transfer Centre

An invited architectural competition was organized for the Yenikapı Transfer Centre, part of Marmaray, the project to build an underwater rail tunnel crossing the Bosphorus. The transfer centre is especially significant because of the artefacts that came to light during excavations for its construction. Although professional organizations and academics alike declared that the archaeological work should be continued while construction should have stopped, the Marmaray project, which began in 2004, was carried on as before. Not only is the largest harbour of Early Byzantine period, the Harbour of Theodosius, located at the site, but also remnants belonging to the Neolithic Age, dating back to 5500 BC and indicative of the oldest evidence of permanent urban settlement in Istanbul. A 8500-year-old female human skeleton and the remains of 37 ships were also discovered at the site. Other findings that have impacted Istanbul's known history were defined as 'a few pots and pans' by Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan. Following Erdoğan's declaration, ongoing construction allowed heavy equipment to trespass on the excavation site.

↓ Architects Hayriye Gül Totu and Bahar Mızrak were declared winners of the competition to design Çamlıca Mosque.

Çamlıca Mosque

Çamlıca Mosque is another of Istanbul's 'crazy projects'. In 2012, the Prime Minister declared the organization of an architectural competition for the design of a symbolic mosque, to be built on Çamlıca Hill where it would be visible from anywhere in Istanbul. This raises many controversial issues. Firstly, does Istanbul need yet another symbolic mosque when it already has numerous mosques from various historical periods? Secondly, as Çamlıca is one of the few green areas remaining in the city, how reasonable is it to open the area to construction? In the 1940s, Çamlıca was opened to public use through expropriation and afforestation, and subsequently declared a protected natural area in the 1980s. Thirdly, the mismanagement of the competition process further added to the existing confusion. During the competition, first prize was not awarded, members of the jury quit, and no architectural office or association was actually involved in the process. The final straw is that the project selected to be built has references to Ottoman-Turkish architecture. The mosque's details are intriguing: the dome with a diameter of 34 metres refers to Istanbul's code number on car licence plates, its total height of 72.5 metres refers to the number of nations that have inhabited Istanbul (no one knows about the half nation), and the 107.1-metre-high minaret refers to the Malazgirt victory in 1071. Excavations for the construction of the mosque were begun in 2013, despite all objections. ←

↓ An example of a TOKİ housing development

HAYRIYE GÜL TOTU, BAHAR MIZRAK

Contested waterfront

BELGRADE (RS) — In an attempt to boost the country's economy in a time of crisis, the government of Serbia and the Belgrade city council have offered an enormous area on the city's waterfront for development projects that are supposed to not only have a beneficial effect on the country's economy, but also transform the face of the city. So far, this seems fair. Under closer scrutiny, however, some questions and doubts arise.

The sheer scope of the project, which is supposed to cover an area along the river Sava of approximately 80 hectares with about 1.8 million m² of offices, retails, hotels and luxury apartments for an estimated cost of roughly 2.4 billion euros, all within a period of less than ten years, sounds rather overwhelming. Also, there is the issue of the transparency of the process. The investor, Eagle Hills, a company associated with the name of Emirati businessman Mohamed Alabbar, and which seems to have been established especially for this occasion, as well as the master plan, along with the designs of the future buildings, have seemingly been chosen without any public bid, competition or tender, and with local institutions and professionals having no word in it. Furthermore, there have been some hasty modifications to the current General Urban Plan of Belgrade

and the regulation plans for the area, in order to allow for the desired building parameters. Naturally, all this was followed by both professional and general public protests, which have mostly been quietly and lightly dismissed by the authorities.

Since the mid-1970s, local institutions and professionals have introduced a number of plans with the goal of creating a lively civic area on the banks of the Sava in the centre of the city, fully integrating New Belgrade with the historic city. As part of this effort, a study for a modern metropolitan railway was conducted and the construction of a new railway station and metropolitan ring road commenced. Following the economic crises of the 1980s and the later Yugoslav Wars, work has been on hold, but the project has, under different names, been frequently used and misused, mainly for the acting regime's rhetoric. That is probably why a significant portion of the public believes that this is yet another such cycle.

Meanwhile, the old rails are being removed, one historic building was reconstructed as a promotional stunt, and a single expo pavilion is being built. The politicians are full of praise while authorities give full support, but the professional public and private citizens desperately protest and fear that when (and if) it gets built, Belgrade Waterfront, with its forest of luxurious sky-high corporate architecture, will rob them of both their city and its river. (MIODRAG NINIC)

↓ Hasty modifications to Belgrade's urban plan cast doubt on the project investor.

↓ Architects and ordinary citizens alike are expressing their misgivings about the mega-project.

Helsinki (Act 2)

HELSINKI (FI) — Since 2011, the Solomon R. Guggenheim Foundation has attempted to establish a museum in the Helsinki South Harbour, but the city council has voted against this plan. Now, the foundation is making another attempt to boost the project for a second time around. As a part of a new strategy, an open design competition was announced on 4 June 2014. The museum, on another site in the South Harbour, would present 'internationally significant exhibitions of artworks from the 20th and 21st centuries while also specializing in Nordic art and architecture.' The estimated budget is around €130 million.

The competition, which has a budget of around €2.2 million, will need final approval from both the City of Helsinki and the State of Finland after its two stages conclude. The foundation wants them to make a decision to back the project (namely, whether to finance it next year), but so far this

may very well result in the selection of an imaginative design and money down the drain.

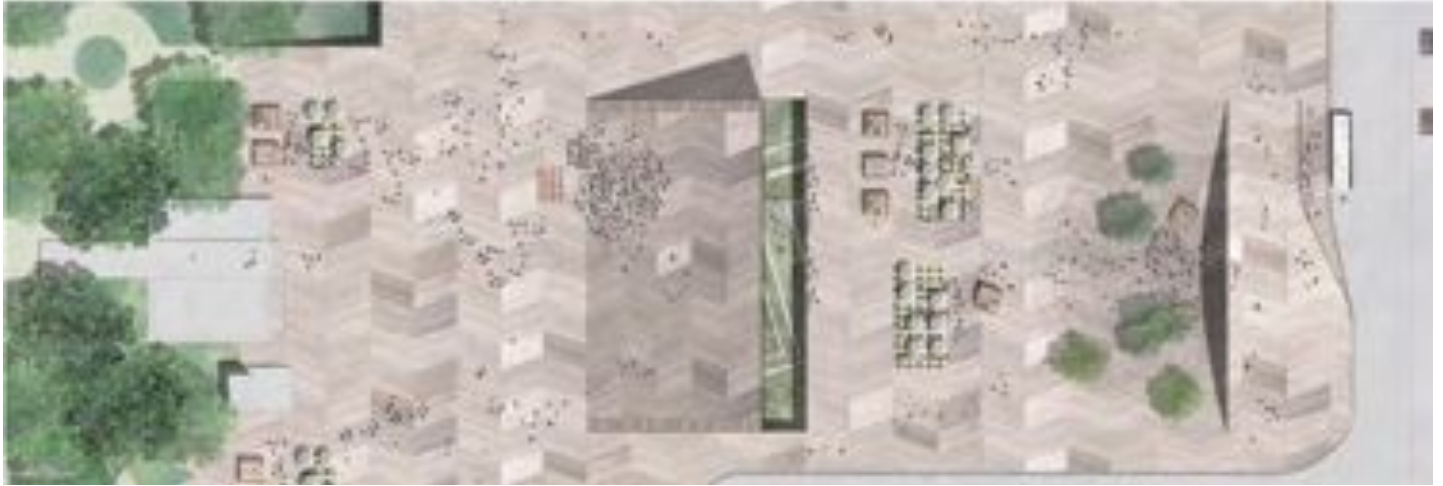
Meanwhile, the new, privately-funded Serlachius Gösta museum has proven to be a success (see p. 22), a new Amos Anderson Art Museum will also be funded privately (see A10 #58), the Helsinki City Art Museum is set to expand its premises in the so-called Tennis Palace, and the Kiasma state museum will undergo repairs.

The Helsinki Guggenheim project has its strong supporters, among them one of the main newspapers. Yet, there is also heavy criticism: this franchise project might even endanger the realization of the new Helsinki City Library. Besides that, the Museum of Finnish Architecture and the Design Museum have suffered from lack of adequate space since the 1980s. Many Finns want to stress that their own institutions should be prioritized, instead of funnelling public money into an American brand. (TARJA NURMI)

Info www.designguggenheimhelsinki.org

↑ 1. Moveable kiosks; 2. Operable stage/platform; 3. The Forum; 4. Trimonteum underpass; 5. Commerce/café; 6. Bus stop

↑ FORA's winning proposal is a wooden platform with movable mechanical structures that will act as a shelter and stage for the archaeological site underneath.

Square one, Plovdiv

Portuguese office FORA wins big in Bulgaria, but will the nation's discouraging competition system fulfil its promises?

 BULGARIA — TEXT: ANETA VASILEVA

Architectural competitions in Bulgaria have been a constant source of disappointment ever since the fall of the Berlin Wall. They are often ill-organized, unfair, or simply remain unrealized. Worse, the state and municipal bodies who organize most competitions don't seem to care for proper publicity or drawing up contemporary competition briefs, and generally only announce them on their own news sites.

Since a couple of years, however, things have started to change. Municipal organizations have started to work on competitions with independent private organizations, and private investors have begun to announce big international competitions. The Plovdiv Central Square Competition has proved to be one of the best examples. Initiated in autumn 2013 by the municipality of Plovdiv, its aim was to set a good international image in the final

phase of the competition for European Capital of Culture 2019, which it has since won on 6 September 2014. The municipality contacted One Architecture Week (see A10 #57) and that organization contacted the Bulgarian architectural blog WhAT Association to formulate the competition brief and build the competition website.

Plovdiv is the second-largest city in Bulgaria, and its central square is a troubled place where one can find Roman ruins, a socialist mastodon (the Post Office Building), and overlapping traces of most of the city's significant historical periods. In summer, it remains empty and hot; during the winter, it is empty and windy. Still, it is the only large open space in the ancient city. The competition, which called for designs to transform the square into a pleasant place to be, collected 125 entries from 41 countries. At the end of June, the jury selected three finalists: FORA from Portugal, SMARCK Studio from Italy, and a German collaboration of architects Veit Eckelt, Sigmund Eckelt, Philipp Mecke and Ana Fillipovic.

All three projects were the best examples in the groups into which the jury intentionally divided all competition entries. The Portuguese, for instance, fell in the 'Unifying Surface Group', as their proposal created a seamless new plane, unifying all elements on the square while conserving the archaeological site beneath in a newly developed underground museum. The Italians were winners of the 'Structure Group', preserving the already excavated archaeology and revealing it further while creating access by means of bridges, ramps, pathways and other artificial structures. The project from

Germany stood out for its simple, grid-like solution encompassing all the square's problems.

In September, the municipality selected FORA as the overall winner, taking into account the jury selection, public voting (which was ongoing throughout the summer on the competition website) and the opinion of a specially formed committee of experts. Now it can only be hoped that the good intentions of the competition will translate into reality and create a high-quality and contemporary public space. ◀

PLOVDIV CENTRAL SQUARE, 2014 –

Architect	FORA
Established	2009
Client	Municipality of Plovdiv
Address	Plovdiv Central Square
Info	www.for-a.eu , www.plovdivsquare.com

↓ Second-prize winner SMARCK Studio proposed a network of routes.

↓ The German finalists proposed a grid-like spatial construction with built-in seating, lighting and vegetation.

thefulcrum.eu

TRANSPARANTIE ZONDER GRENZEN

Het Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden van Architectuur Lokaal heeft in de loop der jaren een eigen systematiek opgebouwd om de transparantie van de architectuurmarkt en de professionaliteit van het opdrachtgeverschap te bevorderen. Het is welhaast vanzelfsprekend dat de site van het Steunpunt alle nieuwe aanbestedingen en prijsvragen voor architectuur in Nederland verzamelt, haar groeiende database ontsluit met **SESAM** en opdrachtgevers het **KOMPAS light** aanreikt, een reeks digitale instrumenten die hen ondersteunt om een goede selectieprocedure voor architectuur op te stellen. Maar is dat werkelijk zo vanzelfsprekend?

In het buitenland zijn de activiteiten van het Steunpunt niet onopgemerkt gebleven. Begin 2012 stond een delegatie Britse architecten van het RIBA op de stoep om meer de weten te komen over de Steunpunt systematiek. Het Britse gezelschap was laaiend enthousiast en wilde iets vergelijkbaars voor de UK. De Britse architectuurmarkt is versplinterd. Nieuwe aanbestedingen en prijsvragen zijn lastig te vinden en onderscheiden zich vaak met buitensporige eisen en voorwaarden. Het procesverloop is nauwelijks te volgen.

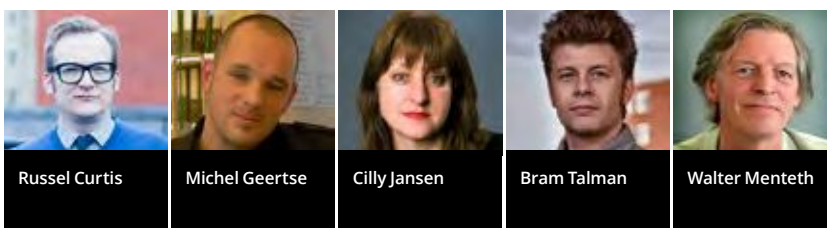
De samenkomst markeerde de start van een vruchtbare samenwerking. De Britse partners hebben Project COMPASS CIC, een bedrijf zonder winstoogmerk, opgericht om een Brits Steunpunt op te zetten naar het evenbeeld van ons eigen Steunpunt. Architectuur Lokaal en Project Compass maken zich sterk om de Steunpunt systematiek uit te rollen over heel Europa. Daartoe is **TheFulcrum.eu** opgezet, een Europese portal dat alle architectuuropdrachten in Europa op overzichtelijke wijze ontsluit. Zo kunnen architecten alle relevante opdrachten in Europa vinden en kan de zoekmodule **SESAM** gebruikte worden om nationale praktijken te ontsluiten en vergelijken. In eerste instantie zal **TheFulcrum.eu** uitsluitend de architectuuropdrachten in NL en de UK ontsluiten. Meerdere landen hebben reeds hun interesse getoond om zich bij dit initiatief aan te sluiten. Zo wordt bottom-up gewerkt aan een transparante aanbestedings- en prijsvraagcultuur in heel Europa.

PROJECT COMPASS CIC (UK)

Project Compass will offer new competition guidance, aiming to promote this route to clients, offering clear avenues to develop innovative project outcomes that are open to all professionals. Project Compass has been developed and funded by a dedicated group of architects over the last 30 months, who have now formed it as a CIC (Community Interest Company), with the sole aim of opening, promoting and making access to a high quality built environment easier, simpler, more economical and more importantly transparent. Project Compass, whilst developed by architects has a wider aim of promoting higher standards and qualities across all sectors of the built environment, from Engineers to Landscape, Surveyors to Managers and Clients.
www.projectcompass.eu

TRANSPARENCY WITHOUT BORDERS

Throughout the years the Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden of Architectuur Lokaal has developed its own system to promote the transparency of the market for architecture and to stimulate the professionalization of clientship. People take it for granted that the website of the Steunpunt collects all new tender procedures and design competitions for architecture, that it opens its growing database with SESAM and that it hands KOMPAS light, a series of digital instruments to produce a proper brief for a selection procedure, to clients. But can we really take this for granted? Abroad the activities of the Steunpunt have been noticed. Early 2012 a delegation of British architects of the RIBA visited Architectuur Lokaal to learn more about the Steunpunt system. The British company was very enthusiastic and wanted something similar for the UK. The British market for architecture is fragmented. New contract notices are very hard to find and distinguish themselves with outrageous requirements and conditions. Procedures are hard to follow. The meeting marked the start of a fruitful collaboration. British partners established the non-profit company **Project COMPASS CIC** to set up a British helpdesk in the image of our own Steunpunt. Architectuur Lokaal and Project Compass pursue the rollout of the Steunpunt system across Europe. **The Fulcrum.eu**, a European portal that unlocks all architectural contracts in Europe in a transparent way, supports this aim. Now architects can find all relevant commissions in Europe. **SESAM** can be used to prise open national practices and make transnational comparisons. Initially, The Fulcrum will only unlock contract notices in the Netherlands and the UK. Several countries have already expressed their interest to join this initiative. Thus we work bottom-up to achieve a transparent public procurement and design competition culture throughout Europe

NL<>UK PORTAL VOOR ARCHITECTUROPDRACHTEN

Het Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden van Architectuur Lokaal lanceert in samenwerking met Project Compass CIC (UK) een nieuw instrument, waarmee alle architectuuroopdrachten uit de UK en Nederland in één portal uiterst eenvoudig toegankelijk worden gemaakt: TheFulcrum.eu

Samenwerking NL<>UK

Via twitteraccount [@archopdrachten](https://twitter.com/archopdrachten) kon iedereen al dagelijks en kosteloos alle nieuwe architectuuroopdrachten in Nederland op zijn telefoon ontvangen; daar komen nu de Britse opdrachten bij. TheFulcrum.eu is het resultaat van een samenwerking van Architectuur Lokaal met de Britse architectuursector. In de UK bestaat nog geen landelijk portal zoals TenderNed, zoals we dat in Nederland kennen. De Procurement Reform Group van RIBA zocht contact met Architectuur Lokaal om aan te sluiten bij de door ons ontwikkelde systematiek van het Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden.

12.000 Britse architectuuroopdrachten

Via de nieuw opgerichte onafhankelijke Britse stichting Project Compass is er nu een steunpunt in de UK dat vergelijkbaar is met het Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden in Nederland. Project Compass heeft dit jaar een database van 12.000 architectuuroopdrachten uit de afgelopen jaren opgebouwd, dat met de lancering van TheFulcrum.eu digitaal beschikbaar gesteld wordt. Project Compass schat in dat het aantal architectuuroopdrachten in de UK jaarlijks 1.200 opdrachten bedraagt. Ter vergelijking: in de Nederlandse markt worden jaarlijks rond de 220 architectuuroopdrachten aangekondigd. De inschatting is dat de Britse markt zesmaal zo groot is als de Nederlandse.

TheFulcrum.eu

TheFulcrum.eu is het nieuwe, gezamenlijke portal van Architectuur Lokaal en Project Compass, dat vanaf 28 november alle Nederlandse en Britse architectuuroopdrachten in één portal beschikbaar stelt, op precies dezelfde manier zoals u dat in Nederland al jaren gewend bent van het Steunpunt Architectuuroopdrachten. Hiernaast is het voornemen om ook in UK digitale handleidingen te ontwikkelen, analoog aan de modellen Kompas light, voor het uitschrijven van architectuuroopdrachten en prijsvragen.

Markttransparantie

Hiernaast wordt de markttransparantie voor architecten in Europa via TheFulcrum.eu sterk vergroot. Het Nederlandse Steunpunt stelt via het bekende digitale instrument **SESAM** alle gegevens uit haar database openbaar beschikbaar; daar komen de gegevens van het Britse Steunpunt nu bij. Hiermee wordt een enorme stap naar een beter inzicht in de Europese markt voor architectuur.

Internationaal debat

Bij de lancering van TheFulcrum.eu bij Hitte in de delta zijn tal van Europese architectuurorganisaties aanwezig, waaronder vertegenwoordigers van Center for Central European Architecture (Bulgarije), Czech Chamber of Architects (Tsjechië), Design without Borders (Noorwegen), Estonian Ministry of Culture (Estland), IND Inter.National.Design (Turkije), the Scottish Government / Chief Architect, The Royal Incorporation of Architects Scotland RIAS & the Royal Institute of British Architects RIBA (UK) en de BNA (NL).

NL<>UK PORTAL FOR ARCHITECTURAL COMMISSIONS

Project Compass (UK) and Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden of Architectuur Lokaal (NL) launch a new instrument to disclose all contract notices for architecture in the UK and the Netherlands at one portal in a simple and transparent manner: TheFulcrum.eu

Collaboration NL<>UK

Through the twitteraccount [@archopdrachten](https://twitter.com/archopdrachten) everybody already could receive all new contract notices in The Netherlands by (smart)phone for free on a daily basis; now the British contract notices will become available as well. TheFulcrum.eu is the tangible result of a close collaboration of Architectuur Lokaal with the British architecture sector. Unlike the Netherlands, the UK does not have a central national Public procurement portal such as TenderNed. The Procurement Reform Group of the RIBA contacted Architectuur Lokaal to roll out the system developed by us for the Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden across the UK.

12,000 British architectural commissions

The newly established independent Project Compass CIC presents a British equivalent of the Dutch Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden in Nederland. This year Project Compass has assembled a database comprising 12,000 British architectural commissions of the past years which will be made available digitally through the launch of TheFulcrum.eu. Project Compass estimates the annual amount of contract notices in the UK in the order of 1,200. For comparison: in The Netherlands public clients roughly issue 220 contact notices each year. Roughly speaking, the UK market is six times as large as the Dutch.

TheFulcrum.eu

TheFulcrum.eu is the new, joint portal of Architectuur Lokaal and Project Compass that will make all Dutch and British contract notices for architecture available from November 28, using the familiar systematic approach that the Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerp-wedstrijden has been cultivating in the Netherlands for years now. Project Compass has intimated its intention to develop digital manuals for the UK along the lines of the Dutch KOMPAS light models for tender procedures and design competitions for architecture.

Market transparency

TheFulcrum.eu will raise market transparency for architects in Europe dramatically. The Dutch Steunpunt offers the well-known digital instrument **SESAM** (Sesame) to interrogate all data in its database. **SESAM** is publicly available. In future **SESAM** will also disclose the British data gathered by Project Compass. This represents a giant leap forward towards a better insight in the European market for architecture.

International debate

The launch of TheFulcrum.eu will be attended by many European architecture organizations, including representatives of the Center for Central European Architecture (Bulgaria), Czech Chamber of Architects (Czech Republic), Design without Borders (Norway), Estonian Ministry of Culture (Estonia) IND Inter.National.Design (Turkey), the Scottish Government / Chief Architect, The Royal Incorporation of Architects Scotland RIAS and the Royal Institute of British Architects RIBA (UK) and the Royal Institute of Dutch Architects BNA (NL).

WORKSHOPS

Poortgebouw

De OPEN COÖP organiseert voor Hitte in de Delta negen workshops van een half uur voor kleine groepen in de eigen werkruimten: de presentatieruimte en de frontstore (café aan de voorzijde) van het Poortgebouw, direct naast de Tolhuistuin (zie plattegrond p.6). Er vinden driemaal twee workshops tegelijkertijd plaats, en eenmaal drie.

Programma

EERSTE RONDE

11.00 De coöperatieve aanpak van grote problemen

Thijs Middeldorp Partizan Publik

Wat als we gebouwen kunnen 3D printen?

Martine de Wit DUS

11.30 De Dutch duurzame businessmodellen experience

Daphne de Wit DUTCH

Koffie proeven

Kees Kraakman Uw koffiedienstverlener

KunstLoods

Tom Jaspers

12.00 Afsluiting eerste ronde

TWEEDE RONDE

12.30 CityBlogging is CityBranding is CityMaking (smartphone vereist)

Luc Harings ilovenoord

Participation and Play as a basis for sustainable placemaking

Daryl Mulvihill DMAU

13.00 Straatdiners – social engineering (Engelstalig)

Jonas Grøn & Anastasia Dimitriadou Bite me

E-tech en sociale veranderingen

Alexander Zeh Topika

13.30 Afsluiting tweede ronde

17.00 <<< Borrel in het restaurant

18.00 <<< Dinerbuffet IJ Zaal

OPEN COÖP

De OPEN COÖP is een multidisciplinaire coöperatie van diverse bedrijven en ZZP-ers. Wat hen bindt is niet alleen het gebouw zelf, maar ook hun liefde voor de stad Amsterdam en de ambitie om het leven in de stad optimaler en inspirerender te maken. De OPEN COOP is een 'machine that can chew any wicked problem related to the city' door het combineren van politiek, kunst, (digitale) media, ontwerp, management, campagnes, architectuur, nieuwe technologieën, lokale productie en lekker eten. Voorop staat het delen van kennis en kunde, door samen te werken aan grotere (maatschappelijke) opgaven.

[Open Coöp](#)

In de Open Coöp in Amsterdam Noord delen bedrijven en zzp'ers met een sociale inslag hun kennis en kunde op 500 m². Hun ambitie is om op een vernieuwende manier te ondernemen, waarvan het 3D Grachtenpand van DUS Architects het bekendste voorbeeld is. Projectmanager Corline van Es: "Coöperatief samenwerken geeft ons slagkracht en leidt tot nieuwe projecten. Tegelijkertijd hebben we allemaal onze eigen doelen en belangen."

De Open Coöp houdt kantoor in één van de gebouwen op het voormalige Shell-terrein aan het IJ. Verscholen in het groen, pal achter filmmuseum EYE en de pas geopende Tolhuistuin, trekt het pand niet meteen de aandacht. Toch weten steeds meer professionals hun weg ernaar toe te vinden: het aantal leden is in korte tijd gegroeid van vier naar 35. En sinds de bedrijfskantine haar deuren heeft geopend voor de buurt, nemen ook nieuwsgierige voorbijgangers steeds vaker een kijkje bij de jonge coöperatie.

Iedereen CEO

"Ons uitgangspunt is dat iedereen CEO is. We hebben een bestuur, maar er is niet één iemand die aan de touwtjes trekt," vertelt Corline van Es, zelfverklaard *social innovator* en projectmanager van diverse maatschappelijke

projecten. "Iedereen investeert in de coöperatie, deelt in de winst en heeft zeggenschap over waar het geld aan wordt uitgegeven."

Het samenwerkingsverband is geïnspireerd op het model van de klassieke coöperatie. Zo is ook de Rabobank ontstaan. Net zoals zuivelgigant FrieslandCampina is uitgegroeid van vele boerenbedrijven en kleine melkfabrieken tot één wereldspeler van formaat. De Open Coöp onderscheidt zich van deze succesvolle voorbeelden uit het verleden door de diversiteit aan disciplines die er deel van uitmaken. Onder de leden bevinden zich architecten, journalisten, kunstenaars, programmeurs, cateraars, community-bouwers en consultancy. Van Es: "In het algemeen houden we ons bezig met stedelijke,

sociale projecten, waarvoor we gebruik maken van elkaars netwerk en elkaar inhuren voor klussen. Op die manier bereiken we wat voor eenieder afzonderlijk onmogelijk zou zijn en bouwen we met veel kleine partijen aan één grote, sterke partij."

Machine that can chew any problem

Op de website van één van de initiatiefnemers, Partizan Publik, wordt de Open Coöp uitgelegd als een 'machine that can chew any problem'. Van Es voegt daaraan toe: "Het is nog niet voorgekomen dat we met z'n allen voor één project zijn ingehuurd, maar dat is zeker mogelijk. In principe vormen we de ideale denk- en actietank." Ondernemerschap is overigens niet de enige kurk waarop de Open Coöp drijft: vriendschap en experimenteerdrijf zijn evengoed van belang. De Open Coöp is geen 'gewoon' kantoor, benadrukt Van Es. "We streven ernaar een fijne werkplek te creëren en tegelijkertijd willen we ruimte openhouden om af en toe de boel op stellen te kunnen zetten."

Met de opening van de kantine, waar biologische lunchgerechten en zelfgebrande koffie worden geserveerd, vervult de Open Coöp ook een publieke functie. Goede koffie is volgens Van Es sowieso een niet te onderschatten factor voor het productieve geheel. "Het draagt bij aan de sfeer en een goede samenwerking. De ruimte rondom de koffiebrander geldt vanaf dag één als een ontmoetingsplek waar dagelijks ervaringen en ideeën worden uitgewisseld." Haar advies voor iedereen die een coöperatie wil beginnen? "Het is belangrijk om een helder gezamenlijk doel te hebben, en tegelijkertijd als gelijkwaardige partijen in een onderneming te functioneren. Uiteraard kunnen mensen altijd langskomen voor advies, maar goede koffie is in elk geval essentieel voor een fijne samenwerking."

Kim Hoefnagels

Workshops

De coöperatieve aanpak van grote problemen

De coöperatieve beweging in 360°: wat speelt, waar en waarom? Welke privaat/publieke ondernemingen worden succesvol? De workshopleider van [Partizan Publik](#) presenteert in vogelvlucht de vijf bouwstenen van een effectieve coöperatie, in drie verschillende sectoren (cultuur, energie en zorg). De groep stelt daarna in korte tijd een toekomstscenario samen.

Thijs Middeldorp [Partizan Publik](#)

Wat als we gebouwen kunnen 3D printen?

Tijdens een interactieve 3D print demo discussiëren we over de toekomstige veranderingen die de 3D print rage in petto heeft. Hoe ziet het leven in de stad eruit na de derde industriële revolutie? [DUS](#)

Martine de Wit [DUS](#)

De Dutch duurzame businessmodellen experience

Tijdens deze workshop ervaart u welke innovatieve businessmodellen bijdragen aan een duurzame stad. Aan de hand van nieuwe en bestaande initiatieven nemen we u mee langs de basisprincipes, succesfactoren en impact van duurzame businessmodellen. [DUTCH](#)

Daphne de Wit [DUTCH](#)

Koffie proeven

[Kees Kraakman](#) neemt u mee in de wereld van de kwaliteitskoffie. Over waarom lokaal branden, langzaam groeien tot de kleine succesvolle onderneming het geheim is van echte lekkere koffie.

Kees Kraakman [Uw koffiedienstverlener](#)

KunstLoods

Er worden steeds meer nieuwe manieren gevonden om reeds ontwikkelde materialen efficiënter in te zetten; denk aan Peerby en aan platforms als gratisaftehalen. Tom'artvark'jaspers ontwikkelde een project [De KunstLoods](#). Hij onderzoekt met u hoe de uitgangspunten van circulaire economie toegepast worden in andere domeinen.

Tom Jaspers

CityBlogging is CityBranding is CityMaking (smartphone vereist)

Een introductie in de ilovenoord citybranding methode, waarbij lokale communities betrokken worden bij het 'maken' van hun eigen stad. Maak kennis met vijf best practices van de [ilovenoordcommunity](#) en krijg een spoedcursus in de ilovenoord methode.

Luc Harings [ilovenoord](#)

Participation and Play as a basis for sustainable placemaking

De eerste van de Richard Krajicek Foundations 'Playground van de Toekomst', ontworpen door [DMAU](#), is net opgeleverd in de Haagse Rivierenbuurt. Deze workshop zal aandacht geven aan de duurzame placemaking principes achter het speeltuin concept en toepassing ervan op andere locaties.

Daryl Mulvihill [DMAU](#)

Straatdiners - social engineering (in English)

Local Streets celebrated anywhere! Als overal ter wereld burens samen zouden koken en dineren, hoe zou de wereld er dan uit zien? In een dynamische workshop zoals alleen [Bite Me](#) die kan geven wordt getoond hoe de principes van de Straat diners overal toegepast kunnen worden.

Jonas Grøn & Anastasia Dimitriadou [Bite me](#)

E-tech en sociale veranderingen

ICT wordt vaak als ideaal middel gezien om een breed publiek voor sociale vraagstukken aan te spreken. Maar wat is eigenlijk de basis voor het ontwerp van een online oplossing die echt werkt? En hoe sluit je aan op een bestaande vraag en de behoeftes van de eindgebruiker? Een workshop over parallellen tussen architectuur, webapplicaties en de rol van de gebruiker tijdens het ontwerpproces. [Topika](#)

Alexander Zeh [Topika](#)

Jonas Grøn

Anastasia
Dimitriadou

Thijs Middeldorp

Martine de Wit

Daphne de Wit

Kees Kraakman

Tom Jaspers

Luc Harings

Daryl Mulvihill

Alexander Zeh

HITTE IN DE DELTA BINGO

OPDRACHTGEVERSCHAP EN ONTWERP
IN EEN VERANDEREND KLIMAAT
28 NOVEMBER 2014 | TOLKUISTUIN | AMSTERDAM

robuust

omgevings-
wet

klimaat

college-
programma

water

krimp

ontwerpers

opdracht-
geverschap

decentra-
lisatie

lokale
initiatieven

effectief

participatie-
samenleving

kabinet

water-
veiligheid

zoetwater-
voorziening

uitda-
gingen

burgers

kennis-
instituten

samen-
werken

bestuurder

schoonheid

industriële
revolutie

hoog
water

energie

stimuleren

ruimtelijke
ordenings-
instrumen-
tarium

advies

lucht-
kwaliteit

